

Luther paradox teológiája és Hamlet, a wittenbergi diák*

azt, aminek lényege, hogy a fényt
önmagán áteressze. Beborul:
nem az ég, csak a szembogár mögött.

Madarakká, matricákká foszlik
szét a táj, csörömpölve zuhan, mint
elejtett fedél: a felhők alja.

III.

(Kurtág: *Microludes for piano*)

Rojtolódik a hang a szó nyomán.
Nem tudom feléd fordítani a
saját arcom, csak azt, amelyiken

átlátszó madár vágott száját.
Rojtokkal teli a hangom, és szer-
tefoszlik, amit néven nevezek.

Ha üvegmadár dalol, és hangja
nyomán megfestem, színes tollakat
rajzolok neki, leírtam-e őt?

Luther és Shakespeare: lehetségesek-e a párhuzamok?

Négyszer is elhangzik a dráma első felvonásában, hogy Hamlet, Dánia hercege a wittenbergi egyetemen tanult, és Helsingörből oda óhajt visszamenni.

KIRÁLY: Mi célod illeti,

Hogy Wittenbergbe visszamenj tanulni,
Ez óhajtásunk ellen van nagyon:
Tégy is le, kérlek, erről, és maradj
Nyájas szemünk előtt, szíves körünkben,
Mint első udvaronc, öcsénk s fiunk.

KIRÁLYNÉ: Ne hagyd hijába kérni jó anyádat:

Maradj, ne menj Wittenbergába, Hamlet.

HAMLET: Úgy engedelmes lészek, asszonyom.
(AJ 1,289–296)¹

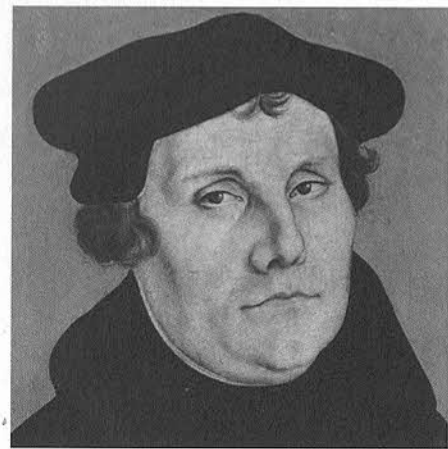
Kereshető-e, található-e kapcsolat, érintkezési pont a 16. és a 17. század fordulóján működő angol költő és drámaíró s a két nemzedékkel korábban tevékenykedő német teológus között? Első válaszunk: miért is ne, hiszen ugyanaz a színész – Joseph Fiennes – alakította Shakespeare-t John Madden 1998-as *Shakespeare in Love* (Szerelmes Shakespeare) című, a fiatalok körében oly népszerű, romantikus filmjében, mint Luthert Eric Till 2005-ös *Luther* című, szintén nagy sikerű játékfilmjében (3–4., 5–6. kép).

A két egymáshoz közeli évforduló is gondolkodásra készíthet bennünket: 2016-ban emlékezett a világ William Shakespeare (1564–1616) halálának négyszázadik évfordulójára, 2017-ben pedig a Martin Luther (1483–1546) által 1517-ben elindított reformáció ötszázadik évfordulójára figyelünk.

Dolgozatunk tézise, hogy Shakespeare *Hamlet*jében a Wittenberg szó sajátos metafora; s e metafora lényegét akkor

* E tanulmány korábbi (hibás) változata: FABINY 2017.

¹ Az angol kiadás szerint: 1,2,113, 119; 164, 168. A *Hamlet*-idézetek angolul a Harold JENKINS által szerkesztett New Arden kiadásból származnak (Methuen, London, 1982). Arany János fordítását az *Arany János összes művei* VII. kötetéből idézem (ARANY 1961), Nádasdy Ádámét pedig a SHAKESPEARE: *Drámák, Nádasdy Ádám fordításai* című kötetből (2001). A szöveget felvonás, jelenet és sor szerint hivatkozom; a sorszámozás Jenkins és Nádasdy szövegeiben jelenetenként, az Arany kritikai kiadásban felvonásonként halad.

ha kitapintjuk azt az ütőeret, amelyben páratlan módon találkozunk a sa-
heri paradox teológia és a hamleti paradox dramaturgia. Ilyen értelemben
majd „wittenbergi teológusként” beszélünk, a teológus lutheri értelmében,
minden gondolkodó, a létezés és Isten kérdését és útjait kereső ember „teo-
YER 2005). A későbbiekben majd visszatérünk arra, hogy ez mit is jelent.
wittenbergi egyetemet² Bölcs Frigyes alapította 1502-ben, s Luther 1508-tól
46-ban bekövetkezett haláláig először Ágoston-rendi szerzetesként, majd
világiként ennek az egyetemnek volt a professzora, e város templomának
zegezte (vagy nem szegezte) ki a híres kilencvenöt tételét 1517. október
denszéntek előestéjén. Ezen – az akkor modernnek számító – egyetemen
újulási mozgalomként vette kezdetét a reformáció, amely aztán nem várt
hatalmas politikai, társadalmi és történelmi változásokhoz vezetett,
általánosan átrajzolva Európa nemcsak spirituális, hanem geográfiai térképét
emlétt Eric Till-film kezdetének és végének kontrasztja érzékletesen
hogy Luther fellépése milyen látványos korszak-, illetve paradigmaváltást
ezett a katolikus középkor és a reneszánsz kora újkor között.

Shakespeare korában már majdnem százéves volt ez az egyetem, s Shakespeare
Christopher Marlowe *Doctor Faustus*-ának kerettörténete is Wittenbergben
Dánia mint skandináv állam a lutheránus hitet államvallásként vette
város egyetemének dán, sőt magyar hallgatói is voltak (RUST 2003;
2011; SZABÓ 2017).

Shakespeare (a mai színjátszásra is emlékeztető) tudatos anakronizmussal
12. században Saxo Grammaticus által feljegyzett mitikus *Amlot*-
modern Wittenbergbe, egyes szereplőknek (Claudius vagy Horatio)
et adva. Vannak adataink arról, hogy az 1590-es években Rosencrantz-
Gildensternhez hasonló nevű dán hallgatók is tanultak Wittenbergben,
– egy korabeli követi jelentés szerint –, hogy ilyen nevű tanácsadók
án királyi udvarban (KISÉRY 2017, 98. o.). Járt ugyanakkor egy Ty-
nevű dán csillagász is Luther városában, akinek „unokatestvéreitől
hetta a drámaszerző a Rosencrantz és Guildenstern nevet” (NAGY
o. 10. jegyz.).³

Hamlet születése (1601) előtt egy évvel Samuel Lewkenor 1600-ban London-
tett meg egy útikönyvet, s ebben Wittenbergről azt írja, hogy „az utóbbi
állási hitviták és disputák következtében igen híressé lett ez az egyetem,
s ezért leginkább »lutheránusnak« nevezik őket; ennek az intézménynek
elmezői” (idézi KAULA 1984, 245. o.).

ai teológiája Shakespeare életművével rokon, hiszen az angol drámaíró
egész világ” (*Ahogy tetszik*), s a nagy *theatrum mundi*, a világ színpadán

mindenki valamilyen szerepet játszik. Ráadásul Shakespeare is éles szemmel
látta és láttatta, hogy a világ a feje tetején áll, minden fordítva van a valóságban,
mint ahogy az embernek az első látásra tűnik: más a látszat és más a valóság.

Luther és Shakespeare is nyelvi géniusz volt; írásaikkal nemcsak döntő-
en alakították és formálták az újkori német, illetve angol nyelvet, hanem az
újkori emberiség történetében mindketten sajátos nyelvi jelenséget képvisel-
tek. Lutherről Gerhard EBELING német teológus mint „nyelveseményről”
(*Sprachereignis*) beszél (1997),⁴ David CRYSTAL és Ben CRYSTAL pedig
Shakespeare nyelvezetének és szavainak erejéről értekeznek (2002; 2008).

Luther és Shakespeare nyelvezetének ereje abban is megnyilvánult, hogy
mindketten előszeretettel éltek a szójátékok nemcsak szórakoztató, hanem a
többértelműséget sejtető, gondolkodást provokáló lehetőségével.⁵ Shakespeare
Hamlet-jében is több tucat szójáték fordul elő, amelyek egyszer értelmezhetetlen
nonszenszek, máskor értelmezésre késztetnek. A *Hamlet* kritikai kiadásai a 19.
századtól kezdve figyeltek fel arra, hogy az örültet játszó s Poloniust korábban
merő félreértésből meggyilkoló Hamlet a IV. felvonás 3. jelenetében sajátos,
többértelmű szójátékkal válaszol Claudius kérdésére, amikor az Polonius te-
temének holléte (a „holt léte...”) iránt érdeklődik.

KING: Now, Hamlet, where's Polonius?

HAMLET: At supper.

KING: At supper where?

HAMLET: Not where he eats, but where he is eaten. A certain *convocation*
of politic worms are e'en at him.

Your worm is your only emperor for diet.

(4,3,17–21, kiemelés tőlem)

KIRÁLY: No, Hamlet, hát? hol van Polonius?

HAMLET: Vacsorán.

KIRÁLY: Vacsorán! Hol?

HAMLET: Nem hol ő eszik, hanem hol őt eszik: az államférgek bizonyos gyülekezete éppen nekiesett. Mert hát
életrendünk egyedüli hatalmassága a férgek.

(A) 4,93–98, kiemelés tőlem)⁶

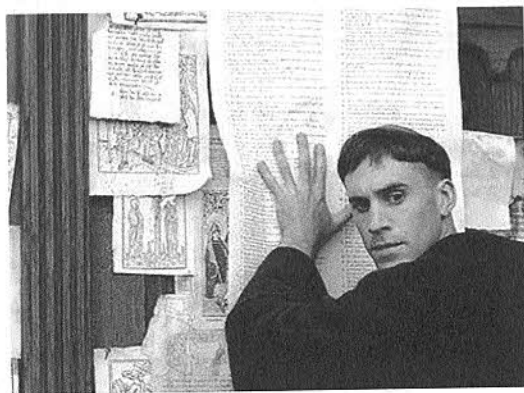
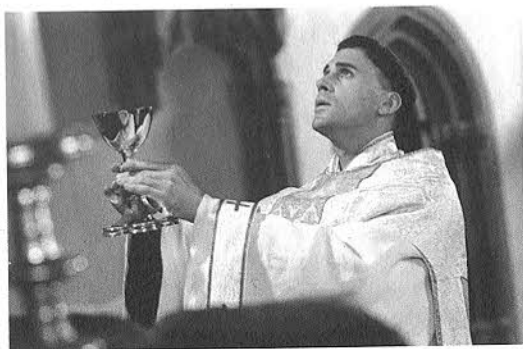
⁴ A fordításban használt „nyelvi jelenség” kifejezést korrigálja és a „nyelvi esemény” megoldást javasolja CSEPREGI 2013, 21. o.

⁵ Luther egyik szójátéka: „*Szo sol man die Deutschen teuschen und mit teuschen teuschenn*.” Magyarul: „Így ámitják a németeket,
s ámitva így csalják” (MASZNYIK 1905, 102. o.). Az angol fordítás: „*That is the way to cheat the Germans, and because they are*
Germans, to go on cheating them.” (LUTHER 1961, 478. o.) Shakespeare szójátékairól: MAHOOD 1957; FABINY 1984, 31–41. o.

⁶ Az Ikon Kiadó gondozásában 1993-ban megjelent kétnyelvű kiadás jegyzetében utaltam Arany fordításának pontatlanságára:
„...a szavakkal való játék valószínűleg az 1521-es wormszi birodalmi gyűlésre (dieta) való utalás, amikor V. Károly császár (emperor)
alatt kiátkozták Luthert. Arany nem adja vissza a szójátékot, az »emperor«-t »hatalmasságnak«, a »diet«-et pedig »életrendnek«
fordítja” (SHAKESPEARE 1993, 172. o.).

3–4. kép. Joseph Fiennes mint Shakespeare (Szerelmes
Shakespeare, rendezte: John Madden, 1998)

5–6. kép. Joseph Fiennes mint Luther (Luther, rendezte: Eric Till, 2005)

KIRÁLY: Nos, Hamlet, hol van Polonius?

HAMLET: Vacsorán.

KIRÁLY: Vacsorán? Hol?

HAMLET: Nem ott, ahol ő eszik, hanem ahol őt eszik. *Az állami vezetés kukacai diétára gyűltek össze, és őrajta rágódnak. A kukac a mi egyetlen császáruk és elfogyasztónk.*

(NÁ 4,3,16–21, kiemelés tőlem)⁷

Vajon miért is jelenik meg ily rejtett (s Arany számára láthatóan még nem felismert módon) Luther alakja s a wormszi birodalmi gyűlés pillanata Hamlet szójátékában? Bár Claudius Dánia (testvérgyilkossággal megszerzett) trónjának a királya, a név a római császárra, Claudiusra (i. e. 10 – i. sz. 54) utal, s Hamlet úgy áll szemben Claudiuszal, mint Luther 1521-ben a wormszi birodalmi gyűlésen V. Károllyal, a német Szent Római Birodalom császárával, az „itt állok, másképp nem tehetek” Isten ígéjére hivatkozó lelkiismereti szabadsága a hatalommal.

A korabeli ikonográfiában Luther kiállítását Herculeshez hasonlították (lásd 7. kép; vö. BAINTON 1977, 94. o.), s talán az sem véletlen, hogy Hamlet is több alkalommal utal Herculesre; neki is – amint erre ALMÁSI Zsolt egy nagyszerű tanulmányban rámutatott (2003) – a mitologikus hős erejére és ellentmondásos szerepeire van szüksége ahhoz, hogy küldetését felvállalja, és szembeszegüljön a hatalom erejével.

A fenti szójátéknak azonban van egy jóval kevésbé heroikus, sokkal inkább szatirikus, groteszk szubtextusa. A Polonius testét rágó férgek va-

csorájának képét idéző szavak előtt hangzik el: „Bring in the lord... / where is Polonius? / At supper” (4,3,15–18). Tehát mielőtt Hamlet a wormszi birodalmi gyűlésre utalna, a korabeli hallgatóságban felidézheték azt a *Lord's suppert*, azaz úrvacsorát, amelyről Luther nemcsak a pápistákkal, hanem a svájci sákramentáriusokkal is oly sokat vitatkozott. Azt a vacsorát, amelyre utalva az *are e'en at him* („őt eszik”) immár nem csupán Polonius holttetemére, hanem – bármennyire is blaszfemikus – Krisztus testére is vonatkozhat.⁸

Hamlet szójátéka sajátos humorából fakad, s közsímet, hogy a reneszánszban a „humor” a testnedvekre is utalt, s négyféle testnedv (vér, sárga epe, fekete epe, nyálka) túltengése négy különféle vérmérsékletet eredményez (szangvinikus, kolerikus, melankolikus, flegmatikus). A reneszánszban a melankólia volt a legelterjedtebb betegség: könyvek (Robert Burton, Timothy Bright) és híres rézkarcok (Dürer) is születtek a melankóliáról (lásd 8–9. kép). A melankolikus embert a Szaturnusz bolygóval hozták összefüggésbe, s már Hippokratész is azt tanította, hogy a melankolikus ember rendkívüli tudás birtokosa, a melankólia a génusz egyik ismertetőjegye (LYONS 1971).

Hamlet melankóliájára számos utalás van. Rosencrantznak és Guildensternnek maga is így fogalmaz: „Az

⁷ Nádasy Ádám a fordítását 2001-ben így kommentálja: „Diéta: kétértelmű szó: »étrend«, illetve »tanácskozás, országgyűlés«. Célzás az 1521-es német birodalmi ülésre, melyet Wormsban tartottak a császár elnökletével (wormsi gyűlés, itt átkozták ki Luthert). Az angolban a *worms* szó »kukacot« jelent, s így a *Diet of Worms* mulatságosan kétértelmű.” (SHAKESPEARE 2001, 468. o.).

⁸ Erről először részletesen: WADDINGTON 1989 és Waddington nem idézve GREENBLATT 2001, 241–242. o.

utóbbi időben – hogy miért, nem tudom – kiveszett belőlem a jókora dolgaikat nem gyakorlom, és olyan nyomott a kedélyállapotom, a Föld, csak kopár hegyfoknak tűnik; ez a por a levegő, nézzétek meg, ez a pazarul fölének boruló boltozat, ez az az elvert fenséges tető, mindez számomra csak bűzhöd és fojtogató keveréke. Micsoda remekmű az ember: milyen kifinomult az elméje, végtelenek a képességei; az alakja, a mozgása milyen hibátlan és tökéletes, mint az angyaloké, fölfogása, mint az isteneké; a világ csodáit mintaképe – és mégis, mit érdekel engem ez a mindennél finomabb? Nem gyönyörködöm már az emberben – a nőben sem, mert látom, hogy vigyorogtok.” (NÁ 2,2,295–300)

A Király is érzékeli ezt, s közvetlenül az egérfogó előtt mondja P

Van valami lelkén,
A min kotolva ül e mélakór,
S minek kikölte és felpattanása
Veszélybe dönthet.
(AJ 3,174–177)⁹

Hamlet melankóliáját mai nyelven akár depresszióknak is nevezhetnénk, nemcsak az Erzsébet-korban volt népbetegség, hanem már jóval korábban is jellemző volt a melankólia, amelyet ő *Anfechtungen*nek (kísértéseknek) nevezett. Nathan Söderblom (1866–1931) svéd teológus írt először arról, hogy Luther személyiségének kulcsát a humorában kell keresni. A humor feszült lelkének nyugvópontja és biztonsági szelepe, pillantani, saját jelentéktelenségét felismerni (KATZ 1923).¹⁰

Isten „maszkjai”: Luther „drámai” (abszurd, paradox)

Shakespeare-t Jan KOTT óta szokás kortársunknak nevezni, drámaíróként értelmezni (1970). Talán meglepően hangzik, de a létezés paradoxonként gondolkodás már a 16. században, Luther teológiájában is megvolt.

Luther önmagát „Isten udvari bolondjának” (*Hofnarr*) neveztette, s talán ki kellene mondanunk, hogy úgy jelenik meg, mint aki szívét a lelkiismeretű, egyszerű embereknek, megszólaltatva csengőit, hogy

⁹ *There's something in his soul / O'er which his melancholy sits on brood, / danger...* (3,1,167–169)

¹⁰ SÖDERBLOM 1919. Német összefoglaló: KATZ 1923, 63–65. o. Idé: GRITSCH 1983; 1996; 2003; 2004.

KIRÁLY: Nos, Hamlet, hol van Polonius?

HAMLET: Vacsorán.

KIRÁLY: Vacsorán? Hol?

HAMLET: Nem ott, ahol ő eszik, hanem ahol őt eszik. *Az állami vezetés kukacai diétára gyűltek össze, és őrajta rágódnak. A kukac a mi egyetlen császáruunk és elfogyasztónk.*

(NÁ 4,3,16–21, kiemelés tőlem)⁷

Vajon miért is jelenik meg ily rejtett (s Arany számára láthatóan még nem felismert módon) Luther alakja s a wormszi birodalmi gyűlés pillanata Hamlet szójátékában? Bár Claudius Dánia (testvérgyilkossággal megszerzett) trónjának a királya, a név a római császárra, Claudiusra (i. e. 10 – i. sz. 54) utal, s Hamlet úgy áll szemben Claudiuszal, mint Luther 1521-ben a wormszi birodalmi gyűlésen V. Károlyval, a német Szent Római Birodalom császárával, az „itt állok, másképp nem tehetek” Isten ígéjére hivatkozó lelkiismereti szabadsága a hatalommal.

A korabeli ikonográfiában Luther kiállítását Herculeshez hasonlították (lásd 7. kép; vö. BANTON 1977, 94. o.), s talán az sem véletlen, hogy Hamlet is több alkalommal utal Herculesre; neki is – amint erre ALMÁSI Zsolt egy nagyszerű tanulmányban rámutatott (2003) – a mitologikus hős erejére és ellentmondásos szerepeire van szüksége ahhoz, hogy küldetését felvállalja, és szembeszegüljön a hatalom erejével.

A fenti szójátéknak azonban van egy jóval kevésbé heroikus, sokkal inkább szatirikus, groteszk szubtextusa. A Polonius testét rágó férgek va-
gzik el: „Bring in the lord... / where is Polonius? / At supper” (4,3,15–18).
almi gyűlésre utalna, a korabeli hallgatóságban felidézheték azt a *Lord's*
er nemcsak a pápistákkal, hanem a svájci sákramentáriusokkal is oly sokat
va az *are e'en at him* („ő eszik”) immár nem csupán Polonius holttetemére,
– Krisztus testére is vonatkozhat.⁸

ól fakad, s közismert, hogy a reneszánszban a „humor” a testnedvekre is
, fekete epe, nyálka) túltengése négy különféle vérmérsékletet eredményez
flegmatikus). A reneszánszban a melankólia volt a legelterjedtebb betegség
ght) és híres rézkarcok (Dürer) is születtek a melankóliáról (lásd 8–9. kép).
olygóval hozták összefüggésbe, s már Hippokratész is azt tanította, hogy a
irtokosa, a melankólia a génusz egyik ismertetőjegye (LYONS 1971).
alás van. Rosencrantznak és Guildensternnek maga is így fogalmaz: „Az

kommentálja: „Diéta: kétértelmű szó: »étrend«, illetve »tanácskozás, országgyűlés«.
yet Wormsban tartottak a császár elnökletével (wormsi gyűlés, itt átkozták ki Luther-
s így a *Diet of Worms* mulatságosan kétértelmű.” (SHAKESPEARE 2001, 468. o.).
1989 és Waddington nem idézve GREENBLATT 2001, 241–242. o.

utóbbi időben – hogy miért, nem tudom – kiveszett belőlem a jókedv, szoká-
sos dolgaimat nem gyakorlom, és olyan nyomott a kedélyállapotom, hogy ez
a remek alkotmány, a Föld, csak kopár hegyfoknak tűnik; ez a pompás sátor,
a levegő, nézzétek meg, ez a pazarul fölénk boruló boltozat, ez az arany tűz-
zel kivert fenséges tető, mindez számomra csak bűzhödő és fojtogató gőzök
keveréke. Micsoda remekmű az ember: milyen kifinomult az elméje; milyen
végtelenek a képességei; az alakja, a mozgása milyen hibátlan és bámulatos;
tettei, mint az angyaloké, fölfogása, mint az isteneké; a világ csodája, az élőlé-
nyek mintaképe – és mégis, mit érdekel engem ez a mindennél finomabb por?
Nem gyönyörködöm már az emberben – a nőben sem, mert látom, hogy ezen
vigyorogtok.” (NÁ 2,2,295–300)

A Király is érzékeli ezt, s közvetlenül az egérfogó előtt mondja Poloniusnak:

Van valami lelkén,
A min kotolva ül e mélakór,
S minek kikölte és felpattanása
Veszélybe dönthet.
(AJ 3,174–177)⁹

Hamlet melankóliáját mai nyelven akár depresszióknak is nevezhetjük, s ez
nemcsak az Erzsébet-korban volt népbetegség, hanem már jóval korábban is.
Lutherre is jellemző volt a melankólia, amelyet ő *Anfechtungen*nek (támadások-
nak, kísértéseknek) nevezett. Nathan Söderblom (1866–1931) svéd teológus
írt először arról, hogy Luther személyiségének kulcsát a humorának és melankóliájának feszültségében ragadhatjuk
meg. A humor feszült lelkének nyugvópontja és biztonsági szelepe, miközben a melankóliája segíti a mélységbe
pillantani, saját jelentéktelenségét felismerni (KATZ 1923).¹⁰

Isten „maszkjai”: Luther „drámái” (abszurd, paradox) teológiája

Shakespeare-t Jan KOTT óta szokás kortársunknak nevezni, drámáit a 20. századi abszurd dráma (Beckett) felől
értelmezni (1970). Talán meglepően hangzik, de a létezés paradox jellegét felismerő modernnek, kortársinak te-
kintett gondolkodás már a 16. században, Luther teológiájában is fellelhető (SCHWINDT 1985).

Luther önmagát „Isten udvari bolondjának” (*Hofnarr*) nevezte, amint Eric W. Gritsch írja: „Luther azzal
válík ki kortársai közül, hogy úgy jelenik meg, mint aki szívét a kabátujján hordja, odadobva sipkáját a nyugtalan
lelkiismeretű, egyszerű embereknek, megszólaltatva csengőit, hogy figyelmeztesse az egyház és a világ hatalmasait Is-

7. kép. Hans Holbein: Luther mint Hercules Germanicus

⁷ *There's something in his soul / O'er which his melancholy sits on brood, / And I do doubt the hatch and the disclose / Will be some danger...* (3,1,167–169)
⁸ SÖDERBLOM 1919. Német összefoglaló: KATZ 1923, 63–65. o. Idézi GRITSCH 2006. További tanulmányok a kérdéstről: GRITSCH 1983; 1996; 2003; 2004.

- Melancholic*
- Humor: Black Bile
 - Element: Earth
 - Season: Winter
 - Age: Old Age
 - Qualities: Cold & Dry
 - Organ: Spleen
 - Planet: Saturn

- Humor: Phlegm
- Element: Water
- Season: Autumn
- Age: Maturity
- Qualities: Cold & Moist
- Organ: Brain
- Planet: Moon

- **Humor:** Yellow Bile
- **Element:** Fire
- **Season:** Summer
- **Age:** Childhood
- **Qualities:** Hot & Dry
- **Organ:** Gall Bladder
- **Planet:** Mars

- Sanguine*
- Humor: Blood
 - Element: Air
 - Season: Spring
 - Age: Adolescence
 - Qualities: Hot & Moist
 - Organ: Heart
 - Planet: Jupiter

8. kép. A négy humor: melankolikus, flegmatikus, kolerikus, szangvinikus

ő követői és szolgálói is ugyanezt teszik. Szerinte a világ is a rejtőzések és elrejtettségek nagy és összetett hálózata, s a történelem is valójában egy nagy színpad az ember számára. „Az egész teremtés Isten arca vagy maszkja (*larva dei*).” (LW 26: 94)

Isten ráadásul sokszor úgy nyilatkoztatja ki magát, hogy elrejtí, mintegy „becsomagolja” önmagát: „Amikor Isten kinyilatkoztatja magát nekünk, akkor ezt úgy teszi, hogy egy fátylat, takarót tesz önmagára, s ezt mondja: »Ez alatt találsz majd meg engem.«” (LW 1: 15) Luther egyik sokat idézett igehelye Ézs 45,15: „*Bizony, te rejtőzöl, ködös Isten vagy!*”

Luther tíz éven keresztül (1535–1545) írta a Genézis könyvéről szóló kommentárját. Nem sokkal a halála előtt tudta csak befejezni. Mózes első könyvének egyik legszínesebb alakja József, aki Egyiptomban az őt egykor eláruló testvérei előtt nem fedi fel, hanem elrejtí ön magát. József szerepjátéka, játéka Luthert Isten sajátosan művészi „játékára” emlékezteti, aki éppen azért játszik velünk, hogy a képmutatásunkat, önbecsapásunkat leleplezze. József jó példa arra, hogy Isten meggyőzti az övét, amikor elrejtőzik mint Isten, hiszen úgy jelenik meg, mint zsarnok, aki megkínózik és megaláz bennünket. A végén azonban ő is lerántja magáról a maszkot, mint József, s felkiált: „Én vagyok a te Istened!”

Józsefet is megalázta, meggyötörte Isten. Kijárta Isten iskoláját, s ezért válhatott olyan szent életű, bölcs emberré. Isten pokoli mélységekbe taszította őt, a kétségbeesés szakadékába, de József a megpróbáltatások idején is megőrizte hitét, s a történet végén ő viselkedik rejtőzködő istenként a testvéreivel. Mindezt csak azért teszi, hogy próbára téve őket megmutassa nekik az irántuk érzett szeretetét.

Luther felkészíti a hívőt arra, hogy Isten önmaga ellentétének maszkjába rejtőzik. Szokatlan és idegen munkát végez: kínoz, gyötör bennünket, még azt is elhiteti velünk, hogy ő a sátán, ha nem bízunk benne eléggé. Felfuvalkodottságunkat, vallásos kegyességünket akarja összetörni, hogy neveljen és gyógyítson bennünket. „Isten játszik velünk, és ezt mondja: »Mivel a képmutatásodban olyan jól érzed magadat, hízelelgesz magadnak, s arról álmodozol, hogy minden bűntől megtisztultál, íme, feltárom neked és megmutatom önmagadnak, hogy ki vagy az én szememben, és lerántom rólad az önelégültség és a képmutatás maszkját.» (LW 7: 238)

Ugyanis amikor Jézus Krisztus a kereszten Zsolt 22,2 idézi: „*Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?*” (Mt

ten rendíthetetlen hatalmára, és lábait a Krisztus uralmáról szóló hír felvidító és megdermesztő dallamára mozgatja egy végéhez közeledő világban.” (GRITSCH 2006b, 14. o.)

Luther egyik legeredetibb, egyszerre ijesztő és megnyugtató felismerése az a „drámai” teológiai gondolat, hogy Isten önmaga ellentétének (*sub contrario suo*) álcája mögé rejtőzik el. Ám nemcsak elrejtőzik, hanem el is rejt dolgokat, s azért rejtőzik, mert a nagy ellenfél, a sátán s az

27,46; Mk 15,34), akkor ebben a kiáltásban benne van az egész zsoltár üzenete: „*nem ember*” (lásd LW 29: 126). Kenneth HAGEN írja, hogy a kép magában hordja az utatát, a megvetettség, az émelygés, a rothadó szétmálló fereg konnotációját (1982, 19. o.).¹¹

Pál apostol alapján Luther többször is emlékeztetett arra, hogy *„tünk a világnak”* (*theatron egenéthemén tó kosmó – speculum facti su* 4.9). A Korinthusiakhoz írt első levél szól a „kereszt bolondságáról”: „Mert a keresztről szóló beszéd bolondság ugyan azoknak, de nekünk, akik üdvözülünk, Istennek ereje... Nem tette-e bolond bölcsességét? Mivel tehát a világ a saját bölcsessége útján nem ismerte bölcsességében, tetszett Istennek, hogy az igehirdetés bolondsága által üdvözítse a világot. Mert az Isten bolondsága bölcsőbb az emberek bölcsességénél... azoknak, akik a világ szemében bolondok, hogy megszégyenítse a bölcségeket.”

Luthernek e paradoxonokra épülő teológiáját a „kereszt teológia (*crucis*)” nevezik (LOEWENICH 2000). Alister McGRATH írja: 1. A kereszt teológia a kinyilatkoztatás teológiája, és nem a spekuláció teológiája. 2. A kereszt teológia azonban mindig közvetett és rejtett. 3. Ezt a kinyilatkoztatást Krisztus szenvedésében lehet felismerni. 4. A kinyilatkoztatásban elrejtett Isten a hit révén lehetséges. 5. Istent elsősorban a szenvedés által lehet megismerni a szenvedésen keresztül hagyja magát megismerni (1993).¹² Isten megismerése (*knowing*), sőt támad is bennünket, de csak azért, hogy ledöntse büszkeségünket. A *Deus absconditus* azonban a kegyelmét az ő haragja alá rejt.

Luthernek a rejtőzködő és kinyilatkoztatás Istentől szóló felismerést döbbenti meg, hanem a hagyományos (középkori) teológiai teológia, amely megtanít bennünket látni, amelyik felnyitja szemünket a valóságról. A *Heidelbergi disputáció*ban írja Luther: „Az emberek csak az, megvizsgálva mégis halálos bűnök.” (LUTHER 1999, 11. o.)

Egy amerikai teológus, Gerhard O. FORDE ezt az alábbi sémát

Az ember cselekedetei	
Mindig tökéletesnek látszanak	Mindig e
Jónak tűnnek föl	Rossznak
Megvizsgálva mégis	A valóság
Halálos bűnök	Halhata

ten rendíthetetlen hatalmára, és lábait a Krisztus uralmáról szóló hír felvidító és megdermesztő dallamára mozgatja egy végehez közeledő világban.” (GRITSCH 2006b, 14. o.)

Luther egyik legeredetibb, egyszerre ijesztő és megnyugtató felismerése az a „drámai” teológiai gondolat, hogy Isten önmaga ellentétének (*sub contrario suo*) álcája mögé rejtőzik el. Ám nemcsak elrejtőzik, hanem el is rejt dolgokat, s azért rejtőzik, mert a nagy ellenfél, a sátán s az

erintse a világ is a rejtőzések és elrejtettségek nagy és összetett hálózata, s ad az ember számára. „Az egész teremtés Isten arca vagy maszkja (*larva*

tarja ki magát, hogy elrejt, mintegy „becsomagolja” önmagát: „Amikor kor ezt úgy teszi, hogy egy fátylat, takarót tesz önmagára, s ezt mondja: W 1: 15) Luther egyik sokat idézett igehelye Ézs 45,15: „*Bizony, te rejtőz-*

) írta a Genézis könyvéről szóló kommentárját. Nem sokkal a halála előtt ek egyik legszínesebb alakja József, aki Egyiptomban az őt egykor eláruló i önmagát. József szerepjátszása, játéka Luthert Isten sajátosan művészi szik velünk, hogy a képmutatásunkat, önbecsapásunkat leleplezze. József éit, amikor elrejtőzik mint Isten, hiszen úgy jelenik meg, mint zsarnok. égen azonban ő is lerántja magáról a maszkot, mint József, s felkiált: „Én

sten. Kijárta Isten iskoláját, s ezért válhatott olyan szent életű, bölcs em- ra őt, a kétségbeesés szakadékába, de József a megpróbáltatások idején is kedik rejtőzködő istenként a testvéreivel. Mindezt csak azért teszi, hogy rántuk érzett szeretetét.

ten önmaga ellentétének maszkjába rejtőzik. Szokatlan és idegen munkát is elhitei velünk, hogy ő a sátán, ha nem bízunk benne eléggé. Felfuvar- t akarja összetörni, hogy neveljen és gyógyítson bennünket. „Isten játszik tásodban olyan jól érzed magadat, hízelegsz magadnak, s arról álmodozol. eltárom neked és megmutatom önmagadnak, hogy ki vagy az én szemem- a képmutatás maszkját.” (LW 7: 238)

aszk, amelyet Jézus Krisztus a kereszten magára vesz, a „féreg” maszkja. n Zsolt 22,2 idézi: „*Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?*” (Mt

27,46; Mk 15,34), akkor ebben a kiáltásban benne van az egész zsoltár, különösen is a 7. vers: „*De én féreg vagyok, nem ember*” (lásd LW 29: 126). Kenneth HAGEN írja, hogy a kép, miszerint Krisztus a kereszten „féreggé” válik, magában hordja az utálat, a megvetettség, az émelygés, a rothadó bűz, a botrány, a szétmálló féreg konnotációját (1982, 19. o.).¹¹

Pál apostol alapján Luther többször is emlékeztetett arra, hogy „*látványosság let- tünk a világnak*” (*theatron egenéthemen tó kosmó – speculum facti sumus mundo*; 1Kor 4,9). A Korinthusiakhoz írt első levél szól a „kereszt bolondságáról”, az „igehirdetés bolondságáról”: „*Mert a keresztről szóló beszéd bolondság ugyan azoknak, akik elvesz- nek, de nekünk, akik üdvözülünk, Istennek ereje... Nem tette-e bolondsággá Isten a világ bölcsességét? Mivel tehát a világ a saját bölcsessége útján nem ismerte meg Istent a maga bölcsességében, tetszett Istennek, hogy az igehirdetés bolondsága által üdvözítse a hívőket. Mert az Isten bolondsága bölcsőbb az emberek bölcsességénél... azokat választotta ki az Isten, akik a világ szemében bolondok, hogy megszégyenítse a bölcséket.*” (1Kor 1,18–21)

Luthernek e paradoxonokra épülő teológiáját a „kereszt teológiájának” (*theologia crucis*) nevezik (LOEWENICH 2000). Alister MCGRATH írja: 1. A kereszt teológiája a kinyilatkoztatás teológiája, és nem a spekuláció teológiája. 2. A kinyilatkoztatás azonban mindig közvetett és rejtett. 3. Ezt a kinyilatkoztatást Krisztus kereszten való szenvedésében lehet felismerni. 4. A kinyilatkoztatásban elrejtett Isten megismerése a hit révén lehetséges. 5. Istent elsősorban a szenvedés által lehet megismerni, mert ő a szenvedésen keresztül hagyja magát megismerni (1993).¹² Isten megkísért (*Anfechtung*), sőt támad is bennünket, de csak azért, hogy ledöntse büszkeségünket, s hogy megmenthessen bennünket. A *Deus absconditus* azonban a kegyelmét az ő haragja alá rejt.

Luthernek a rejtőzködő és kinyilatkoztató Istenről szóló felismerése, a kereszt teológiája nemcsak az emberi értelmet döbrent meg, hanem a hagyományos (középkori) teológiai gondolkodást is a feje tetejére állítja. Ez az a teológia, amely megtanít bennünket látni, amelyik felnyitja szemünket, hogy a látszatot meg tudjuk különböztetni a valóságtól. A *Heidelbergi disputáció*ban írja Luther: „Az emberek cselekedetei, még ha mutatósak és jóknak tűnnek is, megvizsgálva mégis halálos bűnök.” (LUTHER 1999, 11. o.)

Egy amerikai teológus, Gerhard O. FORDE ezt az alábbi sémában ábrázolja (2005):¹³

Az ember cselekedetei	Isten cselekedetei
Mindig tökéletesnek látszanak	Mindig eltorzultnak látszanak
Jónak tűnnek föl	Rosssznak tűnnek föl
Megvizsgálva mégis	A valóságban mégis
Halálos bűnök	Halhatatlan érdemek

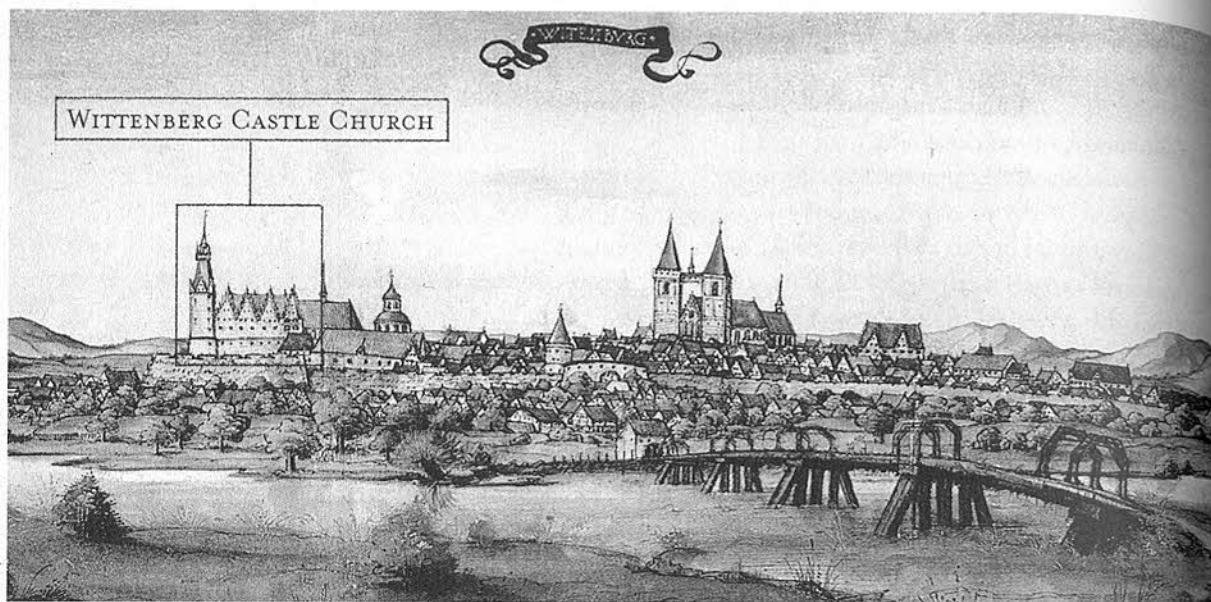
¹¹ „The meaning of Christ as worm on the cross carried the connotations of Christ being abject, the object of contempt, forsaken, nauseating, abominable, rotten stench, scandal, offensive or, simply, rotting worm.”

¹² Magyarul a könyv utolsó fejezete BOGÁRDI SZABÓ István fordításában jelent meg 1993-ban.

¹³ Magyarul FABINY Tibor és TÓTH Sára fordításában jelent meg 2005-ben.

9. kép. Albrecht Dürer: *Melancholia I.*

10. kép. Wittenberg, 1536. (A wittenbergi vártemplom színesben, keretben kiemelve látható)

A rejtőzködő és a kinyilatkoztató Istent a kereszt teológusa értheti csak meg, s nem a dicsőség teológusa. Luther a *Heidelbergi disputáció* 19–21. téziseiben írja: „19. Nem az nevezhető méltán teológusnak, aki az Isten láthatatlan dolgait az ő teremtetett műveiben felfogva szemléli. 20. Hanem az nevezhető méltán teológusnak, aki Isten látható műveit, azaz a »hátát« a szenvedésekben és a keresztben szemlélve fogja fel. 21. A dicsőség teológusa a rosszat jónak, a jót rossznak mondja, a kereszt teológusa azt mondja, ami a valóság.” (Ford. Nagybecskai Vilmos)

A kereszt tehát „megfordítja” az eleve rossz látásunkat. A dicsőség teológusaként fordított optikában látjuk a dolgokat: a rosszat jónak, a jót rossznak, a bolondságot bölcsességnek, a bölcsességet bolondságnak gondoljuk. A kereszt teológusa nem akar a kereszt „mögé” látni, számára a kereszt nem transzparens, hanem tükör: ez vagy te, ezt tettem érted – mondja az Isten a keresztet szemlélő embernek.

Mózes is a „dicsőség teológusa” volt, amikor az Isten orcáját akarta látni, írja Luther. Isten Mózeshez egyszerűen volt kegyelmes (mert valamit mégis megmutatott magából), ugyanakkor meg is alázta. Mert csak az a *posteriorit* mutatta magából. Ezt a szót használja a Vulgata Ex 33,23-ban: „Hátulról meglátsz engemet, de orcámat nem láthatod.” Vagyis az Úr nemcsak kitünteti Mózeset, hanem meg is alázza, hiszen ha titkokat tárt volna fel neki, akkor a dicsőség teológusává tette volna. Luther a rá jellemző bátor, offenzív, szinte blaszfém képpel azt is sugallja, hogy Isten a kíváncsiskodó Mózesnek a „hátsó” részét, s nem a szakrálisat, nem az orcáját mutatta meg. Ezt szemléljük a keresztben is: a férget, a mocskot, a bűnt, a fertelmességet. Ezt látjuk a szemünkkel: Isten „a bal kezébe” elrejt annak ellentétét, a minket szerető és megmentő irgalmát, „a jobb kezét”. Luther ezt Ézs 28,21-gyel szokta alátámasztani: „Véghezviszi tettét, szokatlan tettét, elvégzi munkáját, rendkívüli munkáját.” A „szokatlan”, az Isten lényétől idegen tett (*opus alienum*) elrejt a minket megmentő irgalmát (*opus proprium*). Ezt az ézsaiási ígét Luther nagyon sokszor 5Móz 32,39-cel együtt idézi: „Én adok halált, és én adok életet, össze-
szerezek és gyógyítok...”

Isten igazi munkáját Luther szerint csak akkor tudja véghezvinni, ha előbb a tőle idegen cselekedetet hajtja végre.

halálra ad ahhoz, hogy életet adjon, összezúz ahhoz, hogy gyógyítson. akik a szívükben felfuvalkodottak (és eleve minden ember az), mert ő

A rejtőzködő és kinyilatkoztató Istenről szóló kereszt teológiája bennünket arra, hogy önmagunk látásában, hitében sohasem bízha-

A mai rendkívül kusza világban, a szemfényvesztések korában, jó és ki a gonosz, Luther teológiája arra figyelmeztet, hogy fergetege-

Hamlet, a wittenbergi „teológus”

Kiséreljük meg ezek után a „kereszt teológiájának” szemüvegén át a Luther (fiatal munkatársával, Melancthonnal ellentétben) az Aristotele,¹⁴ s pellengérré állította a hittől minket elcsábító „szajha ész” (h) közelíteni az istenkérdéshez.

„Minden ember teológus”

Luther számára minden ember teológus, aki gondolkodik és a világon? Miért élünk? Mi a célja az életnek? Hova, milyen irány világmindenséget teremtő és fenntartó Lény személyes kapcsolatba parányi emberrel? Azért, mert ő az Alkotó, aki a szavával formázot-

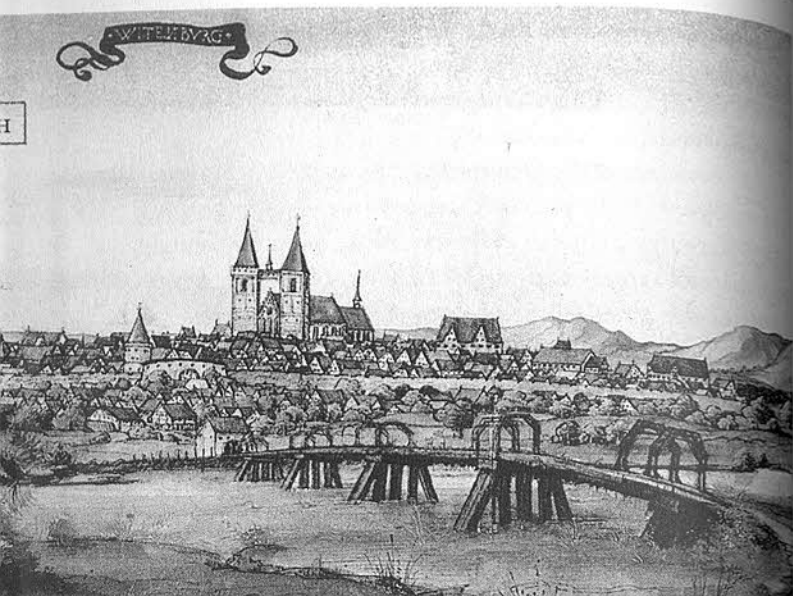
A Genézis-kommentárjában írja Luther, hogy mi mindnyájan Költő, aki mint verseket, énekeket szerzett bennünket.¹⁵ Aki nem g az nem él, csak vegetál. Az emberi méltóságunkhoz tartozik, hogy a kérdéseinkre adott válaszokra, s tudunk mi is válaszolni a nekünk teológusi gondolkodó lét tehát sokkal inkább hivatás (*vocatio*) és m

Egyik asztali beszélgetésében kérdezi Luther: „Mi tesz bennün Hat pontban azonnal válaszol is saját kérdésére: 1. a Szentlélek kegy (*tentatio*); 3. a tapasztalat (*experientia*); 4. az alkalom (*occasio*); 5. nyozása (*sedula lectio*); 6. a tudományok megszerzése és azok gya (BAYER 2005, 17. o.).

Ezek közül most hármat idézünk: a tusakodást (*tentatio*), a tap A tusakodás lényege, hogy gondolkodásával, kérdéseivel, kiállásá sebezhetővé teszi magát. Vállalja annak a szörnyű lehetőségét, hogy óvó kezétől. Luther mindvégig tudta, hogy Isten rejtőzködő Isten, s

¹⁴ „Semmi sem hevíti úgy szívemet, mint az a vágy, hogy Aristotelést, ezt a vezette, leleplezzem és az egész világ előtt pellengérré állítsam.” LVM 7: 59. o.

¹⁵ „Nos sumus poema Dei. Ipse poeta est, nos versus sumus et carmina quae c 366. o. Idézi BAYER 2005, 16. o.

plomb színesben, keretben kiemelve látható)

ant a kereszt teológusa értheti csak meg, s nem a dicsőség teológusa. Luther a
en írja: „19. Nem az nevezhető méltán teológusnak, aki az Isten láthatatlan
ya szemléli. 20. Hanem az nevezhető méltán teológusnak, aki Isten látható
en és a keresztben szemlélve fogja fel. 21. A dicsőség teológusa a rosszat jónak,
gusa azt mondja, ami a valóság.” (Ford. Nagybockai Vilmos)

eleve rossz látásunkat. A dicsőség teológusaként fordított optikában látjuk
znak, a bolondságot bölcsességnak, a bölcsességet bolondságnak gondoljuk.
t „mögé” látni, számára a kereszt nem transzparens, hanem tükör: ez vagy te
keresztet szemlélő embernek.

volt, amikor az Isten orcáját akarta látni, írja Luther. Isten Mózeshez egy-
mégis megmutatott magából), ugyanakkor meg is alázta. Mert csak az a
t használja a Vulgata Ex 33,23-ban: „Hátulról meglátsz engemet, de orcámat
k kitünteti Mózeset, hanem meg is alázza, hiszen ha titkokat tárt volna fel
tte volna. Luther a rá jellemző bátor, offenzív, szinte blaszfém képpel azt is
Mózesnek a „hátsó” részét, s nem a szakrálisat, nem az orcáját mutatta meg.
Férget, a mocskot, a bűnt, a fertelmességet. Ezt látjuk a szemeinkkel: Isten
ét, a minket szerető és megmentő irgalmát, „a jobb kezét”. Luther ezt És
éghezviszi tettét, szokatlan tettét, elvégzi munkáját, rendkívüli munkáját.
n tett (*opus alienum*) elrejtja a minket megmentő irgalmát (*opus proprium*).
kszor 5Móz 32,39-cel együtt idézi: „Én adok halált, és én adok életet, öse-
t csak akkor tudja véghezvinni, ha előbb a tőle idegen cselekedetet hajítja végre.

halálra ad ahhoz, hogy életet adjon, összezúz ahhoz, hogy gyógyítson. Neki először bűnössé kell nyilvánítania azokat,
akik a szívükben felfuvalkodottak (és eleve minden ember az), mert ő csak azokat tudja megigazítani, akik nem igazak.

A rejtőzködő és kinyilatkoztató Istenről szóló kereszt teológiája megtanít bennünket gondolkodni, megtanít
bennünket arra, hogy önmagunk látásában, hitében sohasem bízhatunk.

A mai rendkívül kusza világban, a szemfényvesztések korában, amikor magabiztosan tudni véljük, hogy ki a
jó és ki a gonosz, Luther teológiája arra figyelmeztet, hogy fergeteges maszkabál a világ.

Hamlet, a wittenbergi „teológus”

Kísérreljük meg ezek után a „kereszt teológiájának” szemüvegén át olvasni Shakespeare *Hamlet*jét!

Luther (fiatal munkatársával, Melanchthonnal ellentétben) az Arisztotelész tanítására épülő skolasztikát elvetet-
te,¹⁴ s pellengérré állította a hittől minket elcsábító „szajha ész” (*hure Vernunft*), amely racionális módon próbál
közelíteni az istenkérdéshez.

„Minden ember teológus”

Luther számára minden ember teológus, aki gondolkodik és a végső kérdések foglalkoztatják: Miért vagyok a
világon? Miért élünk? Mi a célja az életnek? Hova, milyen irányba tart a világ? Miképpen lehetséges, hogy a
világmindenséget teremtő és fenntartó Lény személyes kapcsolatba, kommunikációba lép velünk, minden egyes
parányi emberrel? Azért, mert ő az Alkotó, aki a szavával formázott minket.

A Genézis-kommentárjában írja Luther, hogy mi mindnyájan poémák, azaz költemények vagyunk, s Isten a
Költő, aki mint verseket, énekeket szerzett bennünket.¹⁵ Aki nem gondolkodik, aki nem tesz fel ilyen kérdéseket,
az nem él, csak vegetál. Az emberi méltóságunkhoz tartozik, hogy tudunk kérdéseket feltenni, tudunk hallgatni
a kérdéseinkre adott válaszokra, s tudunk mi is válaszolni a nekünk feltett kérdésekre. A lutheri értelemben vett
teológusi gondolkodó lét tehát sokkal inkább hivatás (*vocatio*) és művészet (*ars*), mintsem mesterség (*professio*).

Egyik asztali beszélgetésében kérdezi Luther: „Mi tesz bennünket teológussá?” (*„Quae faciant theologum?”*)
Hat pontban azonnal válaszol is saját kérdésére: 1. a Szentlélek kegyelme (*gratia Spiritus*); 2. az állandó tusakodás
(*tentatio*); 3. a tapasztalat (*experientia*); 4. az alkalom (*occasio*); 5. a Szentírás folyamatos és figyelmes tanulmá-
nyozása (*sedula lectio*); 6. a tudományok megszerzése és azok gyakorlati használata (*bonarum artium cognitio*)
(BAYER 2005, 17. o.).

Ezek közül most hármat idézünk: a tusakodást (*tentatio*), a tapasztalatot (*experientia*) és az alkalmat (*occasio*).
A tusakodás lényege, hogy gondolkodásával, kérdéseivel, kiállásával az ember kockázatot vállal, sőt egyenesen
sebezhetővé teszi magát. Vállalja annak a szörnyű lehetőségét, hogy elkárhozik, vagyis végleg elszakad az élő Isten
óvó kezétől. Luther mindvégig tudta, hogy Isten rejtőzködő Isten, s amikor úgy tűnik, a Sátán támad, valójában az

¹⁴ „Semmi sem hevíti úgy szívemet, mint az a vágy, hogy Arisztotelést, ezt a színészt, aki görög maszkjával az egyházat oly tévútra
vezette, leleplezzem és az egész világ előtt pellengérré állítsam.” LVM 7: 59. o.

¹⁵ „Nos sumus poema Dei. Ipse poeta est, nos versus sumus et carmina quae condit” – utal Luther Ef 2,10-re és Gen 44,17-re, LW 7:
366. o. Idézi BAYER 2005, 16. o.

Ábrahám, Jób, Jákób és minden olyan ember „kísértése”, akinek „kifecsközése” a küzdelemben.

ológiát nem könyvekből, hanem az életből tanulta. Nem is az akcióból, hanem az Isten igéjével folytatott, sokszor agonizáló küzdelem valóban szenvedés. Egyedül a tapasztalat tesz teológussá” („*sola experientia facit theologum*”, LW 1, 174). A tapasztalat nem csupán általános élet- vagy haláltapasztalat, hanem legtöbbször egy családi tragédia, egy természeti katasztrófa vagy éppen egy politikai válság. Luther szerint mindig közelebb vihet a végső valósághoz, Istenhez.

Állás: az élet és a halál kérdése. „Az élet, a halál és az elkárhozás tesz bennünket teológusokká” („*vivendo immo moriendo et damnando fit theologus, non intelligendo*”, TH 1985, 152. o.) A teológusra különösen is áll, hogy „aki dudás akar lenni,

Luther sokszor idézte a Prédikátor könyvét: mindennek rendelt ideje van: ideje a sírásnak, ideje a nevetésnek (Préd 3). Az alkalmat, Isten meglátogatásának idejét, a Jeruzsálem felett, mert a zsidó nép nem ismerte fel az ő meglátogatását. De az övéi nem fogadták be őt. A keresztény embernek fel kell ismernie az életet vagy az egyéni üdvösség szempontjából döntő idő. Ha ezt elmulasztjuk,

hogy Luther definíciója szerint Hamlet is ízig-vérig teológus, aki a valóság felé vonja a filozófiai megismerés lehetőségét. „Több dolog létezik, Horatio, / Álmodni bír a filozófia.” (NÁ 1,5,174–175)¹⁶

Erasmusszal a szabad akaratról folytatott vitában (2006) pellengérezte ki a filozófiát (és a teológiát) felfogni és megmagyarázni képtelen humanista-filozófiai gondolkodást. Hamletban rámutatott, a lutheri gondolkodás és a hamleti melankólia később a dráma számára egyaránt erőteljesen hatott: ismeretes, hogy Kierkegaard szembeállította a filozófiát a teológiával, a „gondolkodás bajnokával” (2017, 64. o.).¹⁷

Hamlet találkozása egy páratlan, egyedülálló tapasztalattal (*experientia*) – bár még nem beszélhetünk tapasztalatról, hiszen ekkor még annak a lehetősége is fennáll, hogy a Szellem csak illúzió, saját beteg lelkének kivetülése. Egy dolog bizonyos: a Szellem kinyilatkoztatta ki számára, amit ő a tudatalattijában már sejtett. Horatio és a filozófia „álmodni sem képes” arról a valóságról, amelyet Hamlet számára a tapasztalat túl a valóság a filozófia emberi képességei és lehetőségei számára zárt marad: a tapasztalat a fizikai valóságot. A természetfeletti kinyilatkoztatás, akkor az átír, felír a tapasztalat. Ha létezik természetfeletti kinyilatkoztatás, akkor az átír, felír a tapasztalat.

„Több dolgok vannak földön és egen, / Horatio, mintsem bölcselmetek / Álmodni képesek a mennyben és a földön, Horatio, Than are dreamt of in your philosophy.” (1,5,174–175) Hamlet dán herceg alakja, szülővárosának idegenségével, megszakított külföldi tanulmányai miatt, de az azonosulás lehetőségét kínálta Kierkegaard-nak, hanem ennél jóval többet: a transzcendencia kínzó bizonytalansága mentén, a szeretett és elvesztett apa nyomában a heretlenségével.”

relativizál minden emberi okoskodást. A szabad akarat és az ebből fakadó istenismeret csupán alulról felfelé való (s ezért hiú, hiábavaló) törekvés, amikor a valóság, az ember- vagy istenismeret csak felülről lefelé lehetséges. Luther ezt találóan fogalmazta meg a *Heidelbergi disputáció* fent idézett teológiai téziseiben.

Hamlet a Szellemmel való találkozásokkor még csak kétségbe vonja az emberi filozofálás, okoskodás eredményeit, természetesen még nem lát világosan. Szerepjátéka, kétkedése, késlekedése egy tanulási folyamat kezdete, amelynek során nemcsak változik, növekszik, hanem kétségtelenül vétkezik is (véletlenül megöli Poloniust, majd volt egyetemi társait, Rosencrantzt és Guildensternt halálba küldi). A kizökent időben, a rothadó államgépezetben senki sem maradhat makulátlan. Hamlet tragédiája, hogy – paradox módon – egyszerre az ég (Isten) „szolgája, ostora” (AJ 3,889), *scourge and minister* (3,4,177),¹⁸ vagyis gonosszá is kell válnia ahhoz, hogy jót tegyen. A rosszat pusztítani kívánónak önmagát is el kell pusztítania.

Mindez nem jelenti azt, hogy Hamlet „növekedése” szükségszerűen csak negatív folyamat lenne. Éppen a lutheri értelemben vett tapasztalat (*experientia*) teszi Hamletet éretté, felnőtté, cselekvővé. A nagybetűs „tapasztalat” Hamlet esetében a tengeri út Angliába, ahová Claudius küldi Rosencrantzt és Guildensternt kíséretében. Hamlet fejlődéstörténetében ez a szó szoros értelemben „vízválasztó”: Hamlet egészen más az út „előtt”, mint utána. Az utazás előtt is tudta, milyen gazember Claudius, de még nem volt elég tapasztalata ahhoz, hogy Claudius karakterét, a helyzetet „kezelje”: csak bohóckodásra, bolondozásra volt képes még Polonius tragikus meggyilkolása után is.

A IV. felvonás 6. jelenetében hajós hozza a levelet Horatio-nak, amelyben röviden leírja neki a kalózhajóval való dulakodásukat, s megígéri, hogy ha megérkezik, „Olyasmit súgok a füledbe, amitől / eláll a lélegzet” (NÁ 4,6,22).¹⁹ Mi lélegzet-visszafojtva várjuk, mi lesz ez a történet, s ezt csak az V. felvonás 2. jelenetében tudjuk meg: „Van egy istenség, ki céljaink / Formálja végre, bár miképp nagyoltuk.” (AJ 5,301–303) „Isten csiszol mindent véglegesre, / bármit is faragunk.” (NÁ 5,4,10–11)²⁰

Az *occasio* pedig – úgy is, mint a lutheri teológusi lét harmadik attribútumának felismerése – az Osrickal való találkozás után válik egyértelművé. Nem nevezhetjük véletlennek, hogy a korábban izgága, bizonytalan, örültet játszó Hamlet a dráma folyamán bekövetkezett növekedése, érése, a megszerzett tapasztalat (*experientia*) révén jut el az evangéliumnak egyszerre (szinte sztoikus nyugalmat sugárzó) bizonyosságáig és az – ezzel még a keresztények körében is ritkán párosított – szükséges éberség felismeréséig. „Nemde, két verebecskét meg lehet venni egy fillérért? És egy sem esik azok közül a földre a ti Atyátok akarata nélkül!” (Mt 10,29) „Azért legyetek készen ti is; mert amely órában nem gondoljátok, abban jő el az embernek Fia.” (Mt 24,44) „Tapot se; daczolunk e baljósattal: hisz egy verébfi sem eshetik le a gondviselés akarata nélkül. Ha most történik: nem ezután; ha nem ezután, úgy most történik; s ha most meg nem történik, eljő máskor: készen kell rá lenni; addig van.” (AJ 5,508–512)²¹

¹⁶ A kifejezés egyike a *Hamlet*-ben található mintegy hatvanhat hendiadisznak, annak a retorikai formának, amely két fogalommal állít egyet. A drámában ez egyike a sokféle kettőzésnek, a bizonytalanságot kifejező lelkiállapotnak. Nádasdy Ádám megoldása: „sors ökle és ügynöke” (3,4,178), illetve a fordítás újabb kiadásának változata: „ég ökle és ügynöke” (Magvető, 2012) sem fejezik ki az Arany által pontosabban fordított ellentétes feszültséget, hogy Hamlet az égi erők „ostora” és „szolgája”, tehát egyszerre gonosz és isteni. Lásd erről FABINY 2015.

¹⁹ „I have words to speak in thine ear will make thee dumb.” (4,6,22)

²⁰ „There’s a divinity that shapes our ends, Rough-hew them how we will...” (5,2,4–11)

²¹ „Not a whit. We defy augury. There is a special providence in the fall of a sparrow. If it be now, ‘tis not to come, if it be not to come, it will be now; if it be not now, yet it will come. The readiness is all.” (5,2,216–220)

Látszat és valóság ellentéte: a „feje tetejére állt világ”

Mint láttuk, Luther számára az emberi gondolkodás eredendően téves, mert az emberi optika éppen fordítva látja a valóságot, mint ahogy az valójában létezik. Luther szerint a „dicsőség teológusa” a jót rossznak és a rosszat jónak mondja, a kereszt teológusa pedig azt látja, ami a valóság. Amikor az I. felvonás 2. jelenetében Gertrud célja, hogy Hamlet az udvar elvárásai szerint cselekedjen, hogy megfeleljen a világ „látszatelvárásainak”, Hamlet először viszszautasítja ezt a szerepjátszást.

„»Látszik«, felség?... Hát nem! Nekem nincs »látszik«!

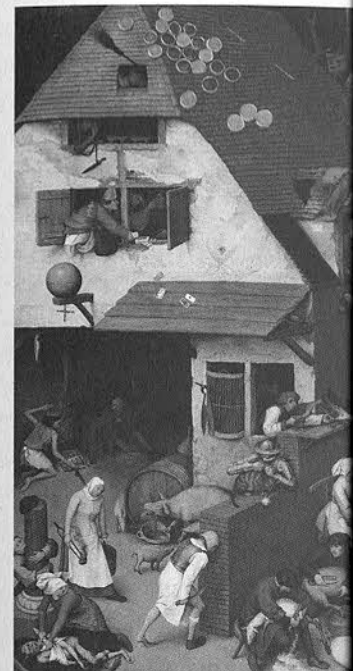
Se ez a sötét köntös, jó anyám,
se a szokásos komor gyászruhák,
se erőltetett sóhajok fuvalma,
nem; se a szemek áradó folyói,
se elgyötört arcok mutogatása –
a bánat semmilyen jele, alakja
engem ki nem fejez. Ez csupa látszat,
mert ilyesmit el lehet játszani.
De bennem az van, amit sose látnak –
a többi: dísz, csak kelléke a gyásznak.”
(NÁ 1,2,76–86)²²

Hamlet első megnyilvánulása annak a kifejezése, hogy ő „belülről vezérelt”, a gondolkodás által irányított ember. Aranyánál: „Az enyém belül van, és nem látja szem” (AJ 1,262). Mai szóval értelmiségi, aki számára az igazság, a valóság kérdése és keresése prioritást élvez a lojalitással szemben. A világ, a valóság természete csak annak mutatkozik meg, aki elsősorban erkölcsi, és nem csupán engedelmes lény. A „természetes” („érzéki”) ember a látszat szerint ítél, sa szemfényvesztő világ fordítva akarja megmutatni önmagát: az igazat hamisnak, a jót rossznak, a szépet rútnak beállítva. A „benső szemével”, a lelkiismeretével érzékelő embert azonban nem lehet oly gyorsan és könnyen megtéveszteni. Először csak gyanítja, majd egyre inkább meggyőződik arról, hogy a valóságban minden fordítva van, mint aminek látszik. Ez a „feje tetején álló” világ. Az angol nyelvű Shakespeare-filológiában gyakran használt kifejezés – *world turned upside down* – ilyen formában szó szerint nem fordul elő Shakespeare-nél, hanem az angol nyelvű

²² *Seems, madam? Nay it is; I know not 'seems.'*

*'Tis not alone my inked cloak, good mother,
Nor customary suits of solemn black,
Nor windy suspiration of forc'd breath,
No, nor the fruitf'ul river in the eye,
Nor the dejected havior of the visage,
Together with all forms, moods, shapes of grief,
That can denote me truly. These indeed seem,
For they are actions that a man might play;
But I have that within which passeth show,
These but the trappings and the suits of woe. (1,2,76–86)*

Bibliában ApCsel 17,6-ban olvassuk az első keresztényekről, hogy *they turn the world upside down*; azaz feje tetejére állítják, szubvertálják a világot. Számos művészi és vallási alkotás a krízis tapasztalatára épül: valójában az idő kizökkent; válság van, s a világ nem az, aminek mutatja magát. Ha a világ, az állam egy radikális rossz szolgálatában áll, ezt hiába próbálja sok kifinomult, ravasz eljárással kendőzni, magától ez úgysem fog megoldódni: Hamlet nagysága, hogy elismeri a kizökkent idő állapotát, ám tragédiája, hogy önmaga képtelen azt helyretolni, a változás csak pusztítással és önpusztítással érhető el. „Kizökkent az idő; – ol (AJ 1,861–863) „A világ szétesett; átok ül rajtam, / mert arra sz

11. kép. A feje tetejére állt/állított világ.

Bűn és/vagy bűnbánat: a lelki szklerózis gyógyítható

Közismert, hogy a lutheri reformáció kirobbanásának közvetlen oka, miszerint az elkövetett bűnökért jócselekedetekkel vagy al-

A híres kilencvenöt tétel így kezdődik: „Mikor Urunk és Me hogy a hívek egész élete bűnbánatra térés legyen (Mt 4,17). Ezt a gyakorlására, azaz a bűnvallásra és a jóvátételre, ami a papok kö-

LUTHER egy 1519-es sermóban (1993) a bűnbánatot (*poenitentia*) azonban rámutat korának helytelen gyakorlatára, hogy a szer- akarják Istent, kegyelmét meg akarják „vásárolni”, amikor b- akarnak a bűnöktől és azok büntetésétől megszabadulni. „Hol- a jót cselekszik, és nem a cselekedetek űzik ki a bűnt, hanem a újra és újra azt hangsúlyozza, hogy először a bűnös emberi szív- elnyerése után szabadul fel az ember a jócselekedetekre. A köz-

²³ *The time is out of joint: O cursed spite, / That ever I was born to set it*

van a Vulgata szövege is, amely Mt 3,2-r („Térjete meg”, *metanoete*) így fordítja: *paenitentiam agite*, azaz „bűnbánatot cselekedjete”. Így a skolasztikus felfogás különbséget tett a bűnbánat három aktusa: a *contritio* (töredelem), a *confessio* (gyónás) és a *satisfactio* (elégtétel) között. Ez eredményezi a bűnbocsánatot, a föloldozást (*absolutio*).

Luther számára a bűnbánat szentségében három dolog fontos:²⁴ első a feloldozás (*absolutio*), amely hirdeti a bűnösnek, hogy Krisztusért megbocsáttattak bűnei; a másik a kegyelem, a bűnbocsánat, amely a lelkiismeret békéjét teremti meg; s végül a harmadik a hit, az az erős benső bizonyosság, hogy a pap feloldozó szavai igazak. Ezen a hiten fordul meg minden, ezen keresztül válik a hit valósággá. Luther az egyházatyák igazságát vallja: *nem a szentség, hanem a szentséget hívó hit veszi el a bűnt*. Szent Ágostont is idézi: a szentség nem azért veszi el a bűnt, mert kiszolgáltatják, hanem mert hiszik (uo. 13. o.).

Az „egyetemes papság” jegyében Luther számára bármelyik keresztyén testvér kimondhatja testvérenek bűnei bocsánatát: amennyiben a hívő ezt hittel elfogadja, akkor fel van oldozva (uo. 13. o.). Luther hangsúlyozza, hogy a bűnbánat vagy a töredelem „elegendőse”, azaz mennyisége nem számít, ugyanis senkinek sem lehet elegendő a bűnei miatti töredelem. A lényeg, hogy a bűnös erősen hiszi-e a szentséget, azt, hogy bűnei megbocsáttattak (uo. 17. o.). Összefoglalva: a bűnbánat szentségében Luther számára minden a hiten fordul meg, amit így summáz: „Aki hisz, annak minden javára válik, semmi sem árt; aki nem hisz, annak minden árt, semmi sem használ.” (Uo. 20. o.)

A *Hamlet*-ben az eredendő bűn az idős Hamlet meggyilkolása. A drámában a bűn természetesen nem teológiai fogalomként jelenik meg, hanem az eltompultság, a vakság és a szív megkeményedése szinonimájaként. Bátran beszélhetünk „lelki szklerózisról”. A tragédiában a gyógyíthatatlan és a gyógyítható lelki szklerózis példáival találkozunk. Az elsőre Claudius, a másodikra Gertrudot említjük példaként.

Claudius, a „gyógyíthatatlan lelki szklerózis” példája

A drámában az „egérfogó-jelenet” után Hamlet meggyőződött nagybátyja bűnösségéről: a Szellem igazat mondott, tehát nem gonosz lélek vagy saját beteg lelkének kivetülése volt. Claudius valóban testvérbátyjának, az idős Hamletnek a gyilkosa. Claudius önmagának és így a nézőnek is bevallja bűnösségét. Az imádságra, a valódi bűnbánatra képtelen, megkeményedett ember drámai önvallomása ez. Van benne bűnismeret, büntudat, „elismerés”; tudatában van a bűnbocsánat lehetőségének, amely „hófehérre” moshatja őt. Értelmével tehát felfogja az égi bűnbocsánat lehetőségét, ám a bűnében és a büntudatában kínlódó ember csak vergődni képes, és nem kiáltani. „Imádság” (a Hamletet is megtévesztő látszat ellenére) nem valóság, mert a szív nem hajlandó kontrícióra, azaz töredelemre.

Hasonló bünt követett el a Bibliában Dávid király, hiszen elcsábította Betsabét, Uriás feleségét (2Sám 11), ám Nátán példázata a szegény és gazdag emberről (2Sám 12) először mélységesen felháborította, majd amikor elhangzik a prófétikus ítélet: „Te vagy az az ember!” (2Sám 12,7), Dávid elismeri bűnösségét: „Vétkeztem az Úr ellen!” Akkor írja meg a vallomásos irodalom legmeggrázóbb költeményét, az 51. zsoltárt. Érdemes egymás mellé helyeznünk a megkeményedett, illetve a megtört szívű ember imádságát.²⁵

²⁴ A 19. pontban Luther ezt némileg másképpen fogalmazott sorrendben adja meg: „A szentség az előbb említett három dologból áll: Isten igéjéből, azaz az *absolutió*ból; ennek az *absolutió*nak az elhívéséből és a békességből, azaz a bűnök bocsánatából, mely biztosan követi a hitet.” (LUTHER 1993, 17–18. o.)

²⁵ Az itt vázolt párhuzamra HAMLIN 2004, 215. o. hívja fel a figyelmet. A szerző utal Ramie TARGOFF 1997-es *The Performance of Prayer: Sincerity and Theatricality in Early Modern England* című cikkére is.

Claudius – id. Hamlet / Gertrud

CLAUDIUS: Az én bűnöm szaga az égre bűzlik, átok van rajta, az ősi, az első – az, testvérgyilkosság. Én nem tudok imádkozni, hiába itt a szándék, erős a vágyam, de a bűn erősebb: mint akinek kétféle dolga van, habozva állok, hogy melyikkel kezdjem, s mindkettőt elmulasztom. Ha kézem duplára hízna a testvéri vértől, hát nincs elég eső a boldog égben, hogy hófehérre mossa? A bocsánat nem arra való, hogy a bűnt legyőzze? Nincs-e az imában kettős erő, mely megállít bűnbeesés előtt, és megbocsát utána? Föltekintek. Vétkeztem, megvolt – de milyen ima illik ide? „Bocsásd meg azt, hogy öltem”?... Lehetetlen, hisz most is az enyém mindaz, amiért gyilkos lett belőlem: a koronám, a becsvágyam, királyném. Kaphat az ember bűnbocsánatot, míg élvezi bűne gyümölcseit? A romlott földi világban a bűn arany kezével a jogot lesöpri, és bűnös hasznából fizeti le a törvényt is. De nem így odafönt: ott nincs ügyeskedés, ott tetteink valódi arca számít, s mi magunk tanúskodunk, keményen szembesülve hibáinkkal. Hát akkor? Mi marad? A bűnbánat talán mindenre képes. De mit ér, ha nem bánom bűnömöt? Nyomorult helyzet! Szénfekete szív! Fogoly lelkem: szabadulni szeretnék, de vergődve behálózod magad. Ti angyalok, segítetek! Próbálkozom. Hajolj, makacs térd; drótköteli szív, légy puha, mint az újszülötteké! Háttha még minden jóra fordul. (Letérdel) Jón Hamlet.

KIRÁLY: Szavam fölszáll, szándékom lenn marad: szót szándék nélkül az ég nem fogad. (El) (NÁ 3,3,36–71; 97–98)

Dávid

„Kön
szerin
én bű
Egész
vétk
Mert
len el
Egyed
gonos
és tisz
Imé é
engen
Imé t
van, e
Tiszte
engen
Halla
csontj
Rejtsa
álnok
Tiszte
újtsd
Ne ve
vedd
Add v
delme
Hada
zők m
Szaba
dítás
godat
Uram
a te d
Mert
égőál
Isten
delme
Tégy
Jeruz
Akko
az ége
néke
(Revi

lommal, de – meggyógyítják a látást. És lám, az élesen metsző fájdalomakra a k
ud persze mindent elkövetne, hogy ne kelljen észrevennie saját bűneit, a valóság

nely

enzív sokkterápia segítségével, igaz, csak egy pillanatra, de felvillantja anyj
zok”, a „beszennyesedés” a gonosz szimbolikájából eredő szóképek. Gertrud
zatosan tisztulni kezd. A szó, az ige a fülébe hatol és gyógyít: „Ó, ne monda
szavaid; / Ne többet, édes Hamlet.” (AJ 3,806–808)³⁴

nik a Szellem. Jellemző módon csak a „prófeta lelkű” Hamlet látja őt, hiszen
entrált izzása a „normális” emberek számára nem érzékelhető. A Szellem csá
trud itt kicsúszik fia kezéből, és a figyelem most már Hamlet „űrbe függesz
k, Hamlet visszanyeri lélekjelenlétét és józan ítélőképességét. Visszazökken
ertelés nélkül, gyakorlati tanácsokkal ellátva akarja anyját rávenni a gyónásra

szél:

nek:

annál

az

jában

ul

spots

1)

like daggers, enter in mine ears. / No more, sweet Hamlet. (3,4,94-96)

r soul,

s speaks.

lace,

Hamlet, a „protestáns gyóntatópap” a törvény szigora után evangéliumot hirdet. Megkötöz, majd feloldoz.
Az igazság megmutatását az „érted haragszom, nem ellened” szeretetével végzi. A királygyilkosságot csak a pár-
beszéd elején említi, hiszen ebben Gertrud ártatlannak tűnik. Ezért Hamlet ezt többé már nem hozza szóba.
A legvégén a fiú mintegy feloldozást is nyújt anyjának. Gertrud, a bűnös tanácsot kér, és Hamlet, a „pap” beszél.
Megkérdezhetjük: volt-e vajon valódi, mélyről jövő tisztulás ezek után Gertrud életében? Kitisztult-e végre
a szeme? A megszokástól megkeményedett szíve ebben a jelenetben megolvadt. Mert később mintha másképpen
viselkedne.

A tragédia legvégén a királyné, miután kiitta a fiának szánt, mérgezett poharat,
Claudiusnak ellentmondva sikoltja el az igazságot „édes Hamletjének”, és meghal.
Laertes a királlyal szőtt minden aljas fondorlatot bevall: Hamlet is percekben belül
a halál fia. Ennek tudatában vesz búcsút immár halott anyjától Hamlet herceg:
„Isten veled, boldogtalan királyné!”³⁶ Ez nem a bosszú vagy a harag hangja, hanem
a szájalomé, a szereteté és a megbocsátásé. A megvakult szülő és a látó gyermek a
halálban újra ölelik egymást.

Összegzés: radikális teológia, radikális drámai látásmód

Mint láttuk: a lutheri teológia (különösen a *theologia crucis*) egy radikális, bátran
mondhatjuk: dekonstruktív, paradox teológia. Az élet, a halál és az elkárhozás ta-
pasztalata teszi az embert teológussá. Shakespeare Hamletje a szerző szándéka szerint
vagy annak ellenére vérbeli wittenbergi teológus volt. Élete, halála és „elkárhozása”, a
Szellem által feltárt valóság kipróbálása, majd megtapasztalása tette teológussá. Kevés
ember hajlandó az igazság érdekében lelki békéjét és nyugalomát kockáztatni, még
kevésbé feláldozni. Hamlet elfogadta a kikötött idő kihívását, noha az „eredmény”
végkimenetele az első perctől kezdve világos volt számára. „Kizökkent az idő; – oh
kárhozat! Hogy én születtem helyre tolni azt.” (AJ 1,861–863) Egyedüli „eredmény” a látás és a láttatás „papi” (az
„egyetemes papság” protestáns értelmében vett) képessége, ami Luther szerint csak a kereszt teológusának adatik meg.
Nem véletlen, hogy az ötszáz évvel ezelőtt, 1517. október 31-én a wittenbergi vártemplom kapujára (talán)
kiszegezett, megtérésre intő kilencvenöt tétel így fejeződik be: „Távozzanak tehát azok a próféták, akik azt mond-
ják Krisztus népének: »Béke, béke« – de nincs béke! (Ez 13,10.16) Tegyétek jól a dolgukat azok a próféták, akik

Whilst rank corruption, mining all within,
Infects unseen. Confess yourself to heaven,
Repent what's past, avoid what is to come;
And do not spread the compost on the weeds
To make them ranker. Forgive me this my virtue;
For in the fatness of these pury times
Virtue itself of vice must pardon beg,
Yea, curb and woo for leave to do him good. (3,4,146–157)
Eredetiben: „Wretched Queen, adieu.” (5,2,338) Nádasdynál: „Szegény királyné, / Isten veled” (5,5,338–338a). Frye is kieme-
li, hogy a „wretched” itt pozitív értelmű.

” A lutheri teológia (különö-
sen a *theologia crucis*)
egy radikális, bátran mond-
hatjuk: dekonstruktív, paradox
teológia. Az élet, a halál és
az elkárhozás tapasztalata
teszi az embert teológussá.
Shakespeare Hamletje a szer-
ző szándéka szerint vagy an-
nak ellenére vérbeli wittenbergi
teológus volt. Élete, halála és
„elkárhozása”, a Szellem által
feltárt valóság kipróbálása,
majd megtapasztalása tette
teológussá.

azt mondják Krisztus népének: »Kereszt, kereszt!« – de nincs kereszt! Buzdítsuk azért a keresztyéneket, hogy fejüket: Krisztust *bűnhődésen, halálon és poklon át is követni igyekezzenek*, és abban bízzanak, hogy inkább sok szorongattatáson át, mintsem a béke biztonságán át jutnak be a mennybe (ApCsel 17,22).» (LUTHER 1996; kiemelés tőlem – F. T.)

Hamlet, a lutheri teológus is a poklon, a kárhozonat át juthatott el a mennybe.

Felhasznált irodalom

- ALMÁSI Zsolt 2003. Herkules alakváltozásai. In: Kiss Attila – Géher István (szerk.): *Az értelmezés rejtett terei. Shakespeare-tanulmányok*. Kijárat Kiadó, Budapest. 65–76. o.
- ARANY János 1961. *Drámafordítások*. 1. *Shakespeare: A Szent-Iván éji álom, Hamlet, dán királyfi, János király*. Szerk. Ruttkay Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Arany János összes művei VII.)
- BAINTON, Ronald H. 1977. *Here I Stand. A Life of Martin Luther*. Mentor Penguin, New York.
- BAYER, Oswald 2005. Every Person Is a Theologian. In: *Martin Luther's Theology. A Contemporary Interpretation*. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan – Cambridge, UK. 15–28. o.
- COSTLEY KING'OO, Clare 2012. *Miserere Mei. The Penitential Psalms in Late Medieval and Early Modern England*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana.
- CRYSTAL, David – CRYSTALL, Ben 2002. *Shakespeare's Words. A Glossary and Language Companion*. Penguin, London.
- CSEPREGI Zoltán 2013. *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*. Balassi Kiadó, Budapest.
- EBELING, Gerhard 1997. *Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába*. Ford. Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-könyvek 6.)
- FABINY Tibor 1984. „Ó, az én próféta lelkem!” A Hamlet mint a Látás Költészete. *Diakonia*, VI. évf. 1. sz. 31–41. o.
- FABINY Tibor 2005. A rejtőzködő és kinyilatkoztató Isten. In: Fabiny Tibor (szerk.) *Hitünk titkai. Teológia – Luther nyomán – mindenkinek*. Evangélikus Belmissziói Baráti Egyesület, Budapest. 7–28. o.
- FABINY, Tibor 2006a. The „Strange Acts of God”. The Hermeneutics of Concealment and Revelation in Luther and Shakespeare. *Dialog*, 45. évf. 1. sz. 44–54. o.
- FABINY, Tibor 2006b. Hamlet, Student of Wittenberg. Shakespeare's Hamlet and Luther's Theology. In: *Correspondances – Kapcsolatok. Hommage à Martonyi Éva*. Szerk. Ádám Anikó – Bors Edit – Szávai Dorottya. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. 89–101. o.
- FABINY, Tibor 2006c. Trends in American Luther Research. Parallels Between Luther's Theology and Shakespeare's Hamlet. In: *My Fulbright Experience: Academic Years 2002/2003, 2003/2004*. Szerk. Krisztina Dietz. Hungarian-American Commission for Educational Exchange, Budapest. 145–157. o.
- FABINY Tibor 2009. *Szótörténetek. Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*. Luther Kiadó, Budapest. 95–109. o.
- FABINY Tibor 2014. Az 51. zsolttár hatástörténete, és annak egy mai aktualitásáról. In: Hubai Péter (szerk.): *Bűn-vallás és kegyelem. Előadások a vallástudomány és a teológia vonzásköréből*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest. 74–103. o.
- FABINY Tibor 2015. The Figure of Twinnes. A Hamlet hendiadiszai, magyar fordításuk (Arany János és Nádasdy Ádám) és a kettőzések dramaturgiai szerepe. In: Paraizs Júlia (szerk.): *„Eszedbe jussak”. Tanulmányok Arany János Hamlet-fordításáról*. Reciti, Budapest. 192–217. o. http://reciti.hu/wp-content/uploads/nh3_vn.pdf. (Letöltés: 2017. november 24.)
- FABINY Tibor 2017. Luther és Hamlet, a wittenbergi diák. *Bárka*, XXV. évf. 2017/5. 58–72. o. Web: <http://www.barkaonline.hu/szin hazak/6062-luther-es-hamlet-a-wittenbergi-diak>. (Megtekintés: 2017. november 24.)

- FARKAS Gábor Farkas 2008. Hamlet csillaga. *Csillagászat.hu*, cmes-csillagaszattortenet/egyetem-es-kesokozepkor-csillagasz
- FORDE, Gerhard O. 1997. *On Being a Theologian of the Cross*. Reflector Press, Grand Rapids.
- FORDE, Gerhard O. 2005. *Ki a kereszt teológusa? Gondolatok a Luther teológiájáról*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-könyvek 7.)
- FRYE, Roland Mushat 1982. Prince Hamlet and the Protestant Cross. *Journal of the American Academy of Religion*, 50. 151–166. o.
- FRYE, Roland Mushat 1984. *Renaissance Hamlet. Issues and Interpretations*. Princeton University Press, Princeton.
- GREENBLATT, Stephen 2001. *Hamlet in Purgatory*. Princeton University Press, Princeton.
- GRITSCH, Eric W. 1983. Luther's Humor: Instrument of Witness. *Journal of the American Academy of Religion*, 51. 151–166. o.
- GRITSCH, Eric W. 1996. Der Humor bei Martin Luther. *Lutherische Theologie und Kirche*, 57. 362–368. o.
- GRITSCH, Eric W. 2000. Luther Márton humora: a hit szíve és a humor. *Lutherische Theologie und Kirche*, 61. 362–368. o.
- GRITSCH, Eric W. 2004. Luther on Humor. *Lutheran Quarterly*, 17. 151–166. o.
- GRITSCH, Eric W. 2006a. *The Wit of Martin Luther*. Fortress Press, Minneapolis.
- GRITSCH, Eric W. 2006b. *Isten udvari bolondja. Luther Márton humorja*. Budapest.
- HAGEN, Kenneth George 1982. The Testament of a Worm: Luther's Humor. *Journal of the American Academy of Religion*, 50. 151–166. o. Web: <http://scholars.wlu.ca/consensus/vol8/iss1/2>. (Megtekintés: 2017. november 24.)
- HAMLIN, Hannibal 2004. *Psalms Culture and Early Modern Literature*. University of Chicago Press, Chicago.
- HANSON, Elizabeth 2011. Fellow Students: Hamlet, Horatio, and the Protestant Cross. *Journal of the American Academy of Religion*, 79. 205–229. o.
- ITTZÉS Gábor 2014. Reformáció és kultúra. Luther, Melanchthon és a humor. *Lutherische Theologie und Kirche*, 75. 21–30. o.
- JENKINS, Harold (szerk.) 1982. *Hamlet*. Methuen, London. (The Norton Shakespeare.)
- KATZ, Peter 1923. Humor und Melancholie und andere Lutherstudien. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 28. 1–11. o.
- KAULA, David 1984. Hamlet and the Image of Both Churches. *Journal of the American Academy of Religion*, 52. 151–166. o.
- KISÉRY András 2017. Rosencrantz és Guildenstern utazása. *Külszín*, 17. 151–166. o. Szerk. Tibor – Pikli Natália (szerk.): *Élet és halál Shakespeare életműve*. Budapest.
- KOTT, Jan 1970. *Kortársunk, Shakespeare*. Ford. Kerényi Grácia. Budapest.
- LOEWENICH, Walter von 2000. *Theologia crucis. A kereszt teológiája*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-könyvek 8.)
- LUTHER Márton 1905. A német nemzet keresztyén nemességéhez szóló beszéd. *Wigand*, Budapest–Pozsony. 1–110. o.
- LUTHER Márton 1993. Sermo a bűnbánat szentségéről. In: uő: *Bűnbánat*. Budapest. (Magyar Luther-füzetek 4.) 11–20. o.
- LUTHER Márton 1996. *Kilencvenöt tétel*. Ford. Zsigmondy Áron. <http://mek.oszk.hu/00200/00203/00203.htm>. (Megtekintés: 2017. november 24.)
- LUTHER Márton 1999. *Heidelbergi disputáció*. Ford. Nagyboldi János. Budapest. (Magyar Luther-füzetek 8.)
- LUTHER Márton 2006. *A szolgálai akarata. De servo arbitrio, 1525*. Sándor. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-könyvek 9.)
- LUTHER Márton 2011. A hét bűnbánati zsolttár [1517]. Ford. Schulz, János. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther-könyvek 10.)

»Kereszt, kereszt!« – de nincs kereszt! Buzdítsuk azért a keresztyéneket, hogy
alálón és poklon át is követni igyekezzenek, és abban bízzanak, hogy inkább sok
béke biztonságán át jutnak be a mennybe (ApCsel 17,22).» (LUTHER 1996; ki

a poklon, a kárhozonát át juthatott el a mennybe.

kváltozásai. In: Kiss Attila – Géher István (szerk.): *Az értelmezés rejtett terei. Shakespeare*
adó, Budapest. 65–76. o.

k. 1. *Shakespeare: A Szent-Iván éji álom, Hamlet, dán királyfi, János király*. Szerk. Ruttka
Kiadó. (Arany János összes művei VII.)

Stand. A Life of Martin Luther. Mentor Penguin, New York.

Is a Theologian. In: *Martin Luther's Theology. A Contemporary Interpretation*. Eerdmans,
nbridge, UK. 15–28. o.

erere Mei. *The Penitential Psalms in Late Medieval and Early Modern England*. University
me, Indiana.

2002. *Shakespeare's Words. A Glossary and Language Companion*. Penguin, London.
ció nyelve. *Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatá*
t.

vezetés a reformátor gondolkodásába. Ford. Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség
rvek 6.)

ta lelkem!» A Hamlet mint a Látás Költészete. *Diakonia*, VI. évf. 1. sz. 31–41. o.

és kinyilatkoztató Isten. In: Fabiny Tibor (szerk.) *Hitünk titkai. Teológia – Luther ny*
as Belmissziói Baráti Egyesület, Budapest. 7–28. o.

Acts of God». The Hermeneutics of Concealment and Revelation in Luther and Shakes
54. o.

lent of Wittenberg, Shakespeare's Hamlet and Luther's Theology. In: *Correspondances*
nyi Éva. Szerk. Ádám Anikó – Bors Edit – Szávai Dorottya. Pázmány Péter Katolikus

erican Luther Research. Parallels Between Luther's Theology and Shakespeare's Hamlet.
ademic Years 2002/2003, 2003/2004. Szerk. Krisztina Dietz. Hungarian-American

xchange, Budapest. 145–157. o.

Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok. Luther Kiadó, Budapest.

tástörténete, és annak egy mai aktualitásáról. In: Hubai Péter (szerk.): *Bűn-vallás és kegy*
y és a teológia vonzásköréből. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest. 74–103. o.

Twinnies. A Hamlet hendiadiszei, magyar fordításuk (Arany János és Nádasdy Ádám
zerepe. In: Paraizs Júlia (szerk.): „Eszedbe jussak”. *Tanulmányok Arany János Ham*
est. 192–217. o. http://reciti.hu/wp-content/uploads/nh3_vn.pdf. (Letöltés: 2017.

Hamlet, a wittenbergi diák. *Bárka*, XXV. évf. 2017/5. 58–72. o. Web: <http://www.barka.hu>

luther-es-hamlet-a-wittenbergi-diak. (Megtekintés: 2017. november 24.)

FARKAS Gábor Farkas 2008. Hamlet csillaga. *Csillagászat.hu*, október 28. <https://www.csillagaszat.hu/csilltort/egyetemes-csillagaszattortenet/egyetemes-kesokozepkor-csillagaszata/hamlet-csillaga/>. (Megtekintés: 2017. november 30.)

FORDE, Gerhard O. 1997. *On Being a Theologian of the Cross. Reflections on Luther's Heidelberg Disputation 1518*. Eerdmans, Grand Rapids.

FORDE, Gerhard O. 2005. *Ki a kereszt teológusa? Gondolatok a Heidelbergi disputációról*. Ford. Fabiny Tibor – Tóth Sára. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-könyvek 10.)

FRYE, Roland Mushat 1982. Prince Hamlet and the Protestant Confessional. *Theology Today*, 39. évf. 1. sz. 27–38. o.

FRYE, Roland Mushat 1984. *Renaissance Hamlet. Issues and Responses in 1600*. Princeton University Press, Princeton. 151–166. o.

GREENBLATT, Stephen 2001. *Hamlet in Purgatory*. Princeton University Press, Princeton–Oxford.

GRITSCH, Eric W. 1983. Luther's Humor: Instrument of Witness. *Dialog*, 22. évf. 3. sz. 176–181. o.

GRITSCH, Eric W. 1996. Der Humor bei Martin Luther. *Lutherjahrbuch*, 63. évf. 19–38. o.

GRITSCH, Eric W. 2000. Luther Márton humora: a hit szíve és keze. Ford. Zsugyel János. *Lelkipásztor*, 75. évf. 10. sz. 362–368. o.

GRITSCH, Eric W. 2004. Luther on Humor. *Lutheran Quarterly*, 18. évf. 4. sz. 373–386. o.

GRITSCH, Eric W. 2006a. *The Wit of Martin Luther*. Fortress Press, Minneapolis.

GRITSCH, Eric W. 2006b. *Isten udvari bolondja. Luther Márton korunk perspektívájából*. Ford. Böröcz Enikő. Luther Kiadó, Budapest.

HAGEN, Kenneth George 1982. The Testament of a Worm: Luther on Testament and Covenant. *Consensus*, 8. évf. 1. sz. Web: <http://scholars.wlu.ca/consensus/vol8/iss1/2>. (Megtekintés: 2017. november 24.)

HAMLIN, Hannibal 2004. *Psalm Culture and Early Modern Literature*. Cambridge University Press, Cambridge.

HANSON, Elizabeth 2011. Fellow Students: Hamlet, Horatio, and the Early Modern University. *Shakespeare Quarterly*, 62. évf. 2. sz. 205–229. o.

ITTZÉS Gábor 2014. Reformáció és kultúra. Luther, Melanchthon és Arisztotelész a wittenbergi egyetemen a XVI. század elején I–II. *Keresztyén Igazság, Új folyam*, 102. sz. 21–30. o.; 103. sz. 9–20. o.

JENKINS, Harold (szerk.) 1982. *Hamlet*. Methuen, London. (The Arden Shakespeare.)

KATZ, Peter 1923. Humor und Melancholie und andere Lutherstudien von Nathan Söderblom. *Luther*, 5. évf. 63–65. o.

KAULA, David 1984. Hamlet and the Image of Both Churches. *Studies in English Literature*, 24. évf. 2. sz. 241–245. o.

KISÉRY András 2017. Rosencrantz és Guildenstern utazása. Külszolgálat és belső élet a Hamletben. In: Almási Zsolt – Fabiny Tibor – Pikli Natália (szerk.): *Élet és halál Shakespeare életművében. Shakespeare 400. jubileum*. Budapest. 89–108. o.

KOTT, Jan 1970. *Kortársunk, Shakespeare*. Ford. Kerényi Grácia. Gondolat, Budapest.

LOEWENICH, Walter von 2000. *Theologia crucis. A kereszt teológiája Luthernél*. Ford. Mády Katalin. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-könyvek 8.)

LUTHER Márton 1905. A német nemzet keresztyén nemességéhez. Ford. Masznyik Endre. In: *D. Luther Márton művei*. I/2. köt. Wigand, Budapest–Pozsony. 1–110. o.

LUTHER Márton 1993. Sermo a bűnbánat szentségéről. In: uő: *Bűnbánat, keresztség, úrvacsora*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-füzetek 4.) 11–20. o.

LUTHER Márton 1996. *Kilencvenöt tétel*. Ford. Zsigmondy Árpád. Evangélikus Országos Múzeum, Budapest. Web: <http://mek.oszk.hu/00200/00203/00203.htm>. (Megtekintés: 2017. november 24.)

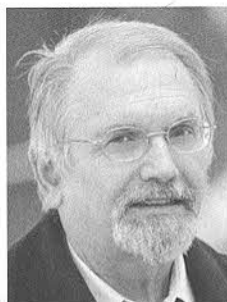
LUTHER Márton 1999. *Heidelbergi disputáció*. Ford. Nagybockai Vilmos. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-füzetek 8.)

LUTHER Márton 2006. *A szolgálai akarata. De servo arbitrio, 1525*. Ford. Jakabné Csizmazia Eszter – Weltler Ödön – Weltler Sándor. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-könyvek 11.)

LUTHER Márton 2011. A hét bűnbánati zsoltár [1517]. Ford. Schulek Tibor – Weltler Ödön. In: uő: *Bibliafordítás, vigasztalás, imádság*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 5.) 25–88. o.

- LUTHER Márton 2013. *Levelek*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 7.)
- LUTHER, Martin 1961. An Appeal to the Ruling Class. In: uő: *Selections from his Writings*. Szerk. John Dillenberger. Anchor Books, Garden City, NY.
- Luther's Works. American Edition Vol. 1–55. Concordia Publishing House, Fortress Press, Saint Louis, 1955–1986.
- LYONS, Bridget Gellert 1971. *Voices of Melancholy. Studies in Literary Treatments of Melancholy in Renaissance England*. Barnes and Noble, New York.
- MAHOOD, Molly M. 1957. *Shakespeare's Wordplay*. Methuen, London.
- MCGRATH, Alister 1985. *Luther's Theology of the Cross*. Basil Blackwell, Oxford.
- MCGRATH, Alister 1993. Crux sola est nostra theologia – Egyedül a kereszt: ez a mi teológiánk. Ford. Bogárdi Szabó István. *Protestáns Szemle*, 2. évf. 2. sz. 81–100. o.
- NAGY András 2017. De mi a helyzet a dánnal? Hamlet királyfi esete Kierkegaard bölcslővel. *Jelenkor*, LX. évf. 1. sz. 60–68. o.
- RUST, Jennifer 2003. Wittenberg and Melancholic Allegory. The Reformation and Its Discontents in Hamlet. In: Denton Taylor – David N. Beauregard (szerk.): *Shakespeare and the Culture of Christianity in Early Modern England*. Fordham University Press, New York. 260–286. o.
- SCHWINDT, John 1985. Luther's Paradoxes and Shakespeare's God. The Emergence of the Absurd in Sixteenth-Century Literature. *Modern Language Studies*, 15. évf. 4. sz. 4–12. o.
- SHAKESPEARE, William 1993. *Hamlet, dán királyfi*. Szerk. Fabiny Tibor. Ikon, Budapest. (Matúra klasszikusok 7.)
- SHAKESPEARE, William 2001. *Drámák. Nádasdy Ádám fordításai*. Budapest, Magvető.
- SOHMER, Steve 1996. Certain Speculations on Hamlet, the Calendar, and Martin Luther. In: *Early Modern Literary Studies*. 2. évf. 1. sz. 1–51. o. Web: <http://purl.oclc.org/emls/02-1/sohmshak.html>. (Megtekintés: 2017. november 24.)
- SÖDERBLOM, Nathan 1919. *Humor och Melankoli och andra Lutherstudier*. Uppsala.
- SZABÓ András 2017. *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1623*. Balassi, Budapest.
- TARGOFF, Ramie 1997. The Performance of Prayer: Sincerity and Theatricality in Early Modern England. *Representations*. 60. sz. 49–69. o.
- WADDINGTON, Raymond B. 1989. Lutheran Hamlet. *English Language Notes*, 27. évf. 2. sz. 27–39. o.

Fabiny Tibor angol szakos irodalomtörténész, teológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Anglisztika Intézetének vezetője, egyetemi tanár. Tanított az Eperjesi Egyetemen is. Korábbi munkahelyei a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a szegedi József Attila Tudományegyetem voltak. Az 1993 óta működő Hermeneutikai Kutatóközpont vezetője 2007-től, a Magyarországi Luther Szövetség elnöke, 2016 óta a Magyar Shakespeare Bizottság elnöke, a Hermeneutikai Füzetek a Magyar Luther-könyvek és -füzetek sorozatszerkesztője. Evangélikus teológiát végzett. Az Evangélikus Hittudományi Egyetemen habilitált 2003-ban. Angliában, az Egyesült Államokban és Belgiumban kutatott, könyvei jelennek meg két évtizede a Biblia értelmezéséről, az irodalom és a teológia kapcsolatáról, Shakespeare és Milton műveiről. Jelenleg az első angol bibliafordító William Tyndale életművét kutatja. Alkalmilag szolgál a budakeszi gyülekezetben.

Reformáció és ünnep

Hogyan lett október 31-e a reformáció ke...

Miért október 31?

Miért október 31-én ünnepeljük a reformáció kezdetét? A kérdésre mind Luther ezen a napon szögezte ki a búcsúcédula-árusítás ellen írt, híres 95 tételét. A tájékozottabbak azt is tudják, hogy azért választotta ezt a napot, mert a vártemplomot mindenszentek tiszteletére szentelték, és titulusának évfordulója volt. Az ünnepén, november 1-jén teljes búcsút lehetett itt nyerni. Az csak fokozta az ünnep iránti érdeklődést, hogy ezen a napon a templom kegyuránál a száz választófejedelemnek messze földön híres ereklyegyűjteményét kiállították, és közszemlére tették. Luther méltán számíthatott tehát arra, hogy zárókövet tömege érkezik a városba, és látja a templomkapun a vitára hívó tételt (MERLE D'AUBIGNÉ 1847, 72. o.).

Kevés epizódja van a reformációtörténetnek – sőt talán az egyetlen egyháztörténetnek –, amely mélyebben beleégett volna a protestánsok kollektív emlékezetébe, mint az a jelenet, amikor ötszáz évvel ezelőtt Luther a vártemplom kapuját meglátogatta. Ez a látogatás a kalapácsütései alatt megdőndült a wittenbergi vártemplom kapuja. Ez a látogatás – szimbolikusan egy új világkorszak kopogtatását kifejező² – pillanatot nemcsak elbeszélésekből ismerjük, számos képi ábrázolása is született (1. kép). Főként a 19. században volt kedvelt festészeti téma, de a képzeletet azóta is fogva tartja. A templomkapu előtt álló, kalapácsos Lego Luther (2. kép) és – különösen – a latin szállóigéket kiszögező Playmobil Luther vicces csavar egyet a dolgon (3. kép),³ de a jelenet komolyabb formákban is megjelenik. Ezen a napon a vártemplom kapuját meglátogató Luther képe ma már minden bizonnyal a jubileumi év egyik legnépszerűbb vizuális motívuma.

² Az eredetileg 1961-ben megjelent, az ezredforduló óta is többször kiadott és használt *Konfirmációi káté* azt is rögzíti, hogy e jeles eseményre éppen délben került sor. Adolf von HARNACK híres tétele szerint ezek a kalapácsütések vezették be az új korszakot: „Luthers ihren Anfang genommen, und zwar am 31. Oktober 1517; die Hammerschläge haben sie eingeleitet” (1917, 110. o.). Vö. NEUNER 2017, 48–53. o.

³ A „tételcsor”, amely az „Alea iacta est”-ről a „Fiat lux”-on át a „Repetitio est magis”-ig tartó történetet nem igénylő *sententiákat* vonultat fel, voltaképpen egy korábbi egyházi katekizmus újrahazszojtása.